wetenschapswinkel exemplaar

WETENSCHAPSWINKEL
Postbus 9101, 6700 HB Wageningen
Tel. 08370 - 83903 / 84146 / 82312 / 84661

toekomstperspectieven voor kleine gemengde veehouderijbedrijven in overijssel

rapport

wetenschapswinkel

pieter t. wahle
gerard w.j. giesen

Landbouwuniversiteit **Wageningen**

98

Toekomstperspectieven voor kleine gemengde veehouderijbedrijven in Overijssel

Publicatienummer 98

Wageningen, juni 1994

Pieter T. Wahle
Gerard W.J. Giesen

m.m.v.
Andries-Jan de Boer
René van den Oord
Maurice Steinbusch

Overijssels Agrarisch Jongeren Kontakt OAJK
Dokter Stolteweg 2
8025 AV Zwolle
038-550586

Het OAJK is een bundeling van het agrarisch jongeren werk van de CPJ, de KPJ en de PJGO in Overijssel. De organisatie heeft als doelstelling meningsvorming en belangenbehartiging van jonge boeren en boerinnen, welke in 46 groepen zijn georganiseerd.

Wetenschapswinkel
Landbouwuniversiteit
Postbus 9101
6700 HB Wageningen
08370-84661

De Wetenschapswinkel bemiddelt onderzoeksvragen voor organisaties, die niet beschikken over de middelen om zelf onderzoek te laten uitvoeren. De vragen moeten passen in het centrale thema van de Landbouwuniversiteit 'landbouw en milieu'.

Vakgroep Agrarische Bedrijfseconomie
Hollandseweg 1
6706 KN Wageningen
08370-84065

De vakgroep Agrarische Bedrijfseconomie vormt een onderdeel van de Landbouwuniversiteit Wageningen. Het onderwijs en onderzoek richten zich op economische vraagstukken van individuele agrarische bedrijven.

W 27253

WOORD VOORAF

Het Overijssels Agrarisch Jongeren Kontakt (OAJK) heeft de Wetenschapswinkel van de Landbouwuniversiteit Wageningen begin 1993 benaderd met de vraag een onderzoek te bemiddelen naar de toekomstperspectieven van kleine gemengde veehouderijbedrijven. Dit is een bedrijfstype dat onder de leden van het OAJK veel voorkomt.

Het onderzoek diende het inzicht in de continuïteitsmogelijkheden van kleine gemengde veehouderijbedrijven in Overijssel te verbeteren. Daarnaast dienden alternatieven voor deze bedrijven, zowel binnen als buiten de landbouw te worden geïnventariseerd. Dit om de mogelijkheden van deze activiteiten aan te geven ter verbetering van de toekomst van kleine gemengde veehouderijbedrijven.

Het onderzoek is uitgevoerd bij de vakgroep Agrarische Bedrijfseconomie en de vakgroep Ecologische Landbouw, beide van de Landbouwuniversiteit. In de tweede helft van 1993 hebben Andries-Jan de Boer en René van den Oord het onderzoek opgezet en uitgevoerd in het kader van een afstudeervak voor hun studie aan de Landbouwuniversiteit. Het resultaat van hun inspanningen is neergelegd in het rapport "Toekomstperspectieven voor kleine gemengde veehouderijbedrijven in Overijssel". De inventarisatie van mogelijke alternatieven is door Maurice Steinbusch (eveneens in de vorm van een afstudeervak) verzorgd. De resultaten daarvan zijn vermeld in zijn rapport "Alternatief of Perspectief". Door de relatief korte tijd die hun ter beschikking stond, kon het onderzoek nog niet worden afgerond. Het vervolg van het onderzoek is uitgevoerd in het voorjaar van 1994. Pieter Wahle, student Agrarische Economie, eveneens studerende aan de Landbouwuniversiteit heeft dit middels een afstudeervak vorm gegeven. Het resultaat van zijn inspanningen, in grote mate gebaseerd op de voorgaande onderzoeken, vindt u in dit rapport.

Tijdens het onderzoek is regelmatig overleg geweest met een begeleidingscommissie bestaande uit: Herman Bosman, Sarie Buijze, Eric Dood, Ineke Hin, Marian Kuijpers, Marcel Zandbelt (allen van het OAJK); Gerard Giesen (Vakgroep Agrarische Bedrijfseconomie); Ans Hobbelink en Dineke van Zwieten (Wetenschapswinkel LUW). Ook participeerde Cees van Veluw (Vakgroep Ecologische Landbouw) als begeleider van Maurice Steinbusch (onderzoeker) in het onderzoek. Het overleg met de begeleidingscommissie is van grote waarde voor het onderzoek geweest.

We danken iedereen die heeft bijgedragen aan dit onderzoek.

Herman Bosman (OAJK)
Gerard Giesen (Vakgroep Agrarische Bedrijfseconomie)
Ans Hobbelink (Wetenschapswinkel LUW)

INHOUDSOPGAVE

SAMENVATTING

1 INLEIDING 1

2 KLEINE GEMENGDE VEEHOUDERIJBEDRIJVEN IN OVERIJSSEL 3

3 MATERIAAL EN METHODE 5

3.1 Materiaal 5
3.2 Methode 6

3.2.1 Berekeningswijze van de kengetallen 6
3.2.2 Betekenis van de kengetallen 9
3.2.3 Scenario's 10

4 RESULTATEN 11

4.1 Bedrijf A 11

4.1.1 Huidige bedrijfssituatie en toekomstplannen 11
4.1.2 Resultaten van de bedrijfsplannen 12
4.1.3 Toekomst van het bedrijf en de rol van alternatieven 15

4.2 Bedrijf B 18

4.2.1 Huidige bedrijfssituatie en toekomstplannen 18
4.2.2 Resultaten van de bedrijfsplannen 19
4.2.3 Toekomst van het bedrijf en de rol van alternatieven 21

4.3 Bedrijf C 24

4.3.1 Huidige bedrijfssituatie en toekomstplannen 24
4.3.2 Resultaten van de bedrijfsplannen 25
4.3.3 Toekomst van het bedrijf en de rol van alternatieven 28

4.4 Bedrijf D 31

4.4.1 Huidige bedrijfssituatie en toekomstplannen 31
4.4.2 Resultaten van de bedrijfsplannen 32
4.4.3 Toekomst van het bedrijf en de rol van alternatieven 34

4.5 Bedrijf E 37

4.5.1 Huidige bedrijfssituatie en toekomstplannen 37
4.5.2 Resultaten van de bedrijfsplannen 38
4.5.3 Toekomst van het bedrijf en de rol van alternatieven 41

4.6 Bedrijf F 43

4.6.1 Huidige bedrijfssituatie en toekomstplannen 43
4.6.2 Resultaten van de bedrijfsplannen 44
4.6.3 Toekomst van het bedrijf en de rol van alternatieven 47

5 DISCUSSIE 49

6 CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN 55

6.1 Conclusies 55
6.2 Aanbevelingen 58

LITERATUURLIJST 59

SAMENVATTING

Tot halfweg de jaren tachtig waren er bijna geen uitbreidingsbeperkingen in de Nederlandse landbouw. Sindsdien is bedrijfsuitbreiding niet eenvoudig meer te realiseren doordat allerlei wettelijke regelingen met betrekking tot mest, milieu en produktie dit in grote mate belemmeren. De bedrijfsovername van kleine agrarische bedrijven blijkt in de praktijk nogal eens vast te lopen op het samenspel tussen de nieuwe beperkingen, de financiering van de bedrijfsovername en op de inkomensperspectieven van zowel de vertrekkend als aankomend agrarische ondernemer na de overname. Het Overijssels Agrarisch Jongeren Kontakt (OAJK) signaleert deze problemen ook op bedrijven van haar leden en is op zoek naar oplossingen voor deze problemen. Daar op de bedrijven van de leden van het OAJK vaak meerdere produktietakken voorkomen, richt dit onderzoek zich op de toekomstperspectieven van de kleine gemengde veehouderijbedrijven. Met deze bedrijfstypering wordt in dit onderzoek bedoeld bedrijven met naast een melkveetak ook een zeugen- en/of vleesvarkenstak.

Het doel van het onderzoek is het verbeteren van het inzicht in de toekomstperspectieven van de kleine gemengde veehouderijbedrijven in Overijssel, uitgaande van een aantal praktijkbedrijven. Het onderzoek is gebaseerd op de analyse van een zestal praktijkbedrijven. Een korte schets van de bedrijfsopzet van deze bedrijven is in tabel A gegeven.

Tabel A *Bedrijfsopzet van de zes onderzoeksbedrijven.*

Bedrijf	melkquotum	grondoppervlak			zeugen	vleesvarkens
		gras	maïs	totaal		
	(kg)	(ha)	(ha)	(ha)	(st)	(st)
A	186.000	18,1	0,7	18,8	50	0
B	135.250	9,0	1,5	10,5	0	280
C	237.231	17,0	5,6	22,6	45	0
D	198.000	15,6	4,0	19,6	0	125[1]
E	261.000	20,0	4,5	24,5	79	0
F	283.000	15,0	6,0	21,0	15	110

1) 125 opfokzeugen.

De voor dit onderzoek benodigde sociale, technische en financiële gegevens van de bedrijven zijn verkregen via interviews en informele gesprekken met óf de ouders van de opvolger, óf de bedrijfsopvolger (en zijn eventuele partner) óf een combinatie van beide. Het interview is afgenomen aan de hand van te voren opgestelde vragenlijsten. Op basis van het interview en de gesprekken met de opvolger zijn voor het bedrijf meerdere bedrijfsplannen opgesteld en doorgerekend. Deze bedrijfsplannen liggen qua activiteiten vaak dicht bij de huidige bedrijfsopzet. Daarnaast is gekeken naar de belangstelling van de opvolger voor activiteiten die duidelijk afwijken van de huidige bedrijfsopzet.

Het toekomstperspectief van een bedrijf is beoordeeld op de volgende vier kengetallen: de arbeidsopbrengst van het gezin, het gezinsinkomen uit het bedrijf, de besparingen en de verandering in liquide middelen. Deze kengetallen zijn aan de hand van de tabel B, op

bedrijfseconomische basis, berekend. De berekeningen voor de zes bedrijven zijn gedaan met computerprogramma's, aangevuld met enige handmatige berekeningen. De berekeningen zijn in eerste instantie uitgevoerd uitgaande van de omstandigheden zoals die in 1992 waren. De continuïteit van een bedrijf hangt echter sterk af van de toekomstige situatie ten aanzien van wet- en regelgeving, produktiviteit en markten. Deze mogelijke toekomstige situatie is in scenario's gevat. Het *beleidstrend* scenario omvat alle bekende maatregelen van de overheid op het gebied van milieu-, dierziektepreventie-, welzijns- en prijsbeleid vertaald naar praktische regels waarmee de opvolger in de toekomst (circa 2005) rekening dient te houden.

Tabel B *Rekenschema ter bepaling van besparingen en verandering liquide middelen op basis van de arbeidsopbrengst.*

```
        arbeidsopbrengst melkvee
+       arbeidsopbrengst (op)fokzeugen
+       arbeidsopbrengst vleesvarkens
ARBEIDSOPBRENGST GEZIN
+       berekende - betaalde rente
GEZINSINKOMEN UIT BEDRIJF
+       inkomen van buiten bedrijf
TOTAAL GEZINSINKOMEN
-       betaalde belastingen en premies volksverzekeringen
BESTEEDBAAR INKOMEN
-       gezinsbestedingen
BESPARINGEN
+       afschrijvingen: gebouwen
                        machines en werktuigen
+       nieuwe leningen
-       aflossingen
-       (vervangings)investeringen
VERANDERINGEN LIQUIDE MIDDELEN
```

Het *vrije markt scenario* heeft als basis het beleidstrend scenario. Echter, op de punten melkquotum/melkprijs (twee prijzensysteem), en de vleesprijs wijkt het scenario af. Het doorrekenen van de bedrijven aan de hand van de scenario's geeft de verwachte financiële resultaten van de bedrijven in het jaar 2005.
De besparingen en verandering in de liquide middelen verschillen aanzienlijk tussen de bedrijven. Bedrijf A kent in de huidige bedrijfsopzet onder alle omstandigheden ontsparingen. Bedrijf B heeft met elk bedrijfsplan en onder alle omstandigheden ontsparingen en een afname in de liquide middelen. Bedrijf C behaalt in elk bedrijfsplan onder alle omstandigheden positieve besparingen en verandering in liquide middelen. Bedrijf D realiseert in elk plan onder alle omstandigheden ontsparingen en een afname in liquide middelen. Bedrijf E kan door enige uitbreiding en aanpassing van het bedrijf de continuïteit van het bedrijf handhaven. Ook bedrijf F kan met enige aanpassingen (afstoten zeugentak) de continuïteit van het bedrijf voldoende verbeteren.
De toekomst voor de bedrijven A en B is onzeker. Deze bedrijven dienen snel op zoek te gaan naar activiteiten die op eenvoudige wijze kunnen worden uitgevoerd ten einde de nodige extra inkomsten te genereren zodat de opvolger een voldoende inkomen verkrijgt en de continuïteit van het bedrijf verbeterd wordt. Op de bedrijven C en D wordt al inkomen

van buiten het bedrijf behaald.
Voor bedrijf E en F is dit niet direct nodig om de continuïteit van het bedrijf te verbeteren. Een complicerende factor in het continueren van het bedrijf is de bedrijfsovername die op de zes bedrijven speelt. Positieve besparingen zijn voor een bedrijfsovername minimaal noodzakelijk.

De eindconclusie is dat er voor gemengde veehouderijbedrijven in Overijssel toekomstperspectieven zijn. Echter het voortbestaan van een individueel gemengd veehouderijbedrijf zal afhangen van factoren als de bedrijfsgrootte, het managementniveau van de veehouder, de eigen vermogenspositie en de bedrijfsovername. Tenslotte hangt een succesvol voortbestaan af van de bereidheid van de veehouder zich aan te passen aan gewijzigde omstandigheden en de sociale(gezins)situatie van de opvolger nu en in de toekomst. Voor het kleine gemengde bedrijf zal de bedrijfsgrootte een belangrijke factor zijn voor de continuïteit van het bedrijf. Een grens voor de bedrijfsgrootte waarboven een bedrijf wel voldoende toekomstperspectieven biedt en waaronder niet, is niet aan te geven. Wel kan gesteld worden dat ondernemers met een klein gemengd bedrijf zich in toenemende mate moeten gaan afvragen in welke richting zij het bedrijf willen ontwikkelen. Met andere woorden: Is het verantwoord hoge investeringen in het uitbreiden van de huidige takken op het bedrijf te doen (met alle risico's van dien) om op die manier te pogen een rendabel bedrijf te verkrijgen? Of is het beter om het bedrijf in een andere richting, zoals een deeltijdbedrijf of een bedrijf met een (extra) niet-dierlijke produktietak, te ontwikkelen? Of is het verstandig om het bedrijf te beëindigen en iets anders te gaan ondernemen? Een ondernemer die zich, mede op basis van dit rapport, realiseert in welke positie hij zich met het bedrijf bevindt, en open staat voor aanpassing van het bedrijf en andere activiteiten voor op of naast het bedrijf kan in ieder geval een betere keuze maken in welke richting het bedrijf het beste ontwikkeld kan worden.

1 INLEIDING

Tot halfweg de jaren tachtig waren er bijna geen uitbreidingsbeperkingen in de Nederlandse landbouw. Sindsdien is bedrijfsuitbreiding niet eenvoudig meer te realiseren doordat allerlei wettelijke regelingen met betrekking tot mest, milieu en produktie dit in grote mate belemmeren. De bedrijfsovername van agrarische bedrijven die toch al niet eenvoudig was, is hierdoor nog moeilijker geworden. Vooral de bedrijfsovername van kleine bedrijven blijkt in de praktijk nogal eens vast te lopen op de financiering van de overname en op de inkomensperspectieven van zowel de vertrekkend als aankomend agrarische ondernemer na de overname. Het Overijssels Agrarisch Jongeren Kontakt (OAJK) signaleert deze problemen ook op bedrijven van haar leden en is derhalve op zoek naar oplossingen. Daar op de bedrijven van de leden van het OAJK vaak meerdere produktietakken voorkomen, richt dit onderzoek zich op de toekomstperspectieven van deze kleine gemengde veehouderijbedrijven. Met deze bedrijfstypering wordt in dit onderzoek bedoeld bedrijven met naast een melkveetak ook een zeugen- en/of vleesvarkenstak. Diverse studies naar de toekomstmogelijkheden van deze bedrijven zijn gedaan aan de hand van modelbedrijven. De resultaten van dergelijke onderzoeken zijn moeilijk naar de alledaagse praktijk te vertalen. Dit onderzoek gaat om deze reden uit van praktijkbedrijven.
Het doel van het onderzoek is dan ook het verbeteren van het inzicht in de toekomstperspectieven van de kleine gemengde veehouderijbedrijven in Overijssel, uitgaande van een aantal praktijkbedrijven. Voor deze bedrijven zullen de toekomstperspectieven worden aangegeven. Daarnaast zal getracht worden het onderzoek meer geldigheid te geven voor het kleine gemengde veehouderijbedrijf in het algemeen zodat de agrarische jongeren (en dus potentiële bedrijfsopvolgers) een wel overwogen visie kunnen ontwikkelen over de toekomst van dit bedrijfstype.

In hoofdstuk 2 wordt een korte schets gegeven van de plaats die het kleine gemengde veehouderijbedrijf in de Overijsselse veehouderij inneemt. Het rapport bestaat verder uit een beschrijving van het onderzoeksmateriaal en de onderzoeksmethode (hoofdstuk 3). Vervolgens worden de resultaten van de analyse van de praktijkbedrijven en, daarmee verbonden, de toekomstperspectieven van deze bedrijven besproken (hoofdstuk 4). Hoofdstuk 5 bevat de discussie. In het laatste hoofdstuk (hoofdstuk 6) worden de eindconclusies van het onderzoek gegeven. De bij dit rapport behorende bijlagen zijn opgenomen in een aparte bundel met dezelfde titel als dit rapport.
In het rapport wordt veelvuldig gebruik gemaakt van het deelrapport van De Boer en Van den Oord "Toekomstperspectieven voor kleine gemengde veehouderijbedrijven in Overijssel" en de gelijknamige bundel met bijlagen. Ook het rapport van Steinbusch "Alternatief of Perspectief?" is in dit rapport verwerkt. Ter wille van de leesbaarheid wordt in de tekst niet steeds naar deze deelrapporten verwezen. Er wordt volstaan met het hier onder de aandacht brengen van deze deelrapporten.

2 KLEINE GEMENGDE VEEHOUDERIJBEDRIJVEN IN OVERIJSSEL

De land- en tuinbouw in Overijssel verzorgt ongeveer 9% van de totale bruto produktiewaarde van de gehele Nederlandse land- en tuinbouw. Binnen Overijssel omvatten de land- en tuinbouw en de voedingsmiddelenindustrie samen circa 15% van de totale bruto produktiewaarde in Overijssel.
De rundveehouderij is met een aandeel van 70% in de produktieomvang, gemeten in NGE[1], de belangrijkste sector in de land- en tuinbouw in Overijssel. De varkenshouderij is tweede met een aandeel in de produktieomvang van 15%. Andere sectoren binnen de landbouw in Overijssel omvatten elk afzonderlijk minder dan 4% van de totale produktieomvang in deze provincie.
De agrarische produktie in Overijssel wordt door een steeds kleiner aantal bedrijven voortgebracht. Het aantal hoofdberoepsbedrijven daalt ongeveer met 1,5% per jaar. Het aantal nevenberoepsbedrijven blijft op een vrij constant niveau. Het aantal hoofdberoepsbedrijven was in 1992 10.948 en het aantal nevenberoepsbedrijven 2.998 (CBS, 1993). Het totaal aantal land- en tuinbouwbedrijven in Overijssel in 1992 was dus 13.946.
In tabel 2.1 is de gemiddelde bedrijfsopzet van gemengde bedrijven in Overijssel weergegeven. Ter vergelijking zijn dezelfde gegevens voor de gespecialiseerde melkveebedrijven in Overijssel vermeld.

Tabel 2.1 *Gemiddelde bedrijfsopzet van de Overijsselse gemengde en gespecialiseerde melkveebedrijven in het boekjaar 1991/1992 (Bron: LEI-DLO, Bedrijfsresultaten: Overijssel)*

Bedrijfskenmerk	Gemengd < 10 ha	Gemengd 10-20 ha	Gemengd > 20 ha	Gespec. < 43 mk	Gespec. > 43 mk
aantal bedrijven	2369	4297	612	754	191
NGE[1]	63,3	66,9	94,2	47,1	103,9
arbeid (VAK)	1,5	1,7	1,9	1,4	1,9
cultuurgrond (ha)	4,1	13,7	34,0	20,2	39,6
melkkoeien (st)	4,1	18,3	50,0	30,1	71,3
opfokzeugen	22,3	17,3	3,3		
zeugen	89,9	82,7	21,6		
vleesvarkens	194,2	168,1	82,4		
leghennen	5.558,0	-	1.091,0		

Uit tabel 2.1 blijkt dat de gemengde bedrijven met een kleine bedrijfsoppervlakte zich relatief gezien meer richten op de intensieve veehouderij. Zij hebben op de kleinere oppervlakte

[1] 1 melkkoe = 0,98 NGE, 1 zeug = 0,36 NGE, 1 vleesvarken = 0,048 NGE, 1 leghen = 0,003 NGE, 1 ha grasland = 0,57 NGE of 1 ha snijmaïs = 1,5 NGE.

cultuurgrond minder melkkoeien maar meer opfokzeugen, zeugen, vleesvarkens en leghennen.

De gemengde bedrijven > 20 ha zijn voornamelijk gericht op de melkproduktie. Zij combineren dit met een relatief kleine tak intensieve veehouderij.
De gespecialiseerde melkveebedrijven < 43 mk zijn in NGE gemeten de kleinste bedrijven in Overijssel. De gespecialiseerde bedrijven > 43 mk zijn in NGE gemeten de grootste bedrijven. In Overijssel komen dus naast vele kleine melkveebedrijven ook grote melkveebedrijven voor. Dit onderzoek richt zich in eerste instantie op de kleinere gemengde veehouderijbedrijven in Overijssel.

3 MATERIAAL EN METHODE

In dit hoofdstuk is allereerst in paragraaf 3.1 een uiteenzetting gegeven van de manier waarop de in dit onderzoek gebruikte gegevens zijn verkregen en om welke gegevens het hier handelt. Paragraaf 3.2 geeft vervolgens de methode aan die is toegepast bij de bedrijfseconomische analyse van een zestal kleine gemengde veehouderijbedrijven. De resultaten van de analyse zijn vervolgens gebruikt om uitspraken te doen over de toekomst van deze bedrijven.

3.1 Materiaal

Het onderzoek dat in dit rapport is beschreven, is gebaseerd op de analyse van een zestal praktijkbedrijven. Deze bedrijven zijn via de bestuursleden en de verenigingsbladen van de plaatselijke afdelingen van het Overijssels Agrarisch Jongeren Kontakt geworven. De OAJK-afdelingen hebben kenbaar gemaakt dat zij een aantal leden met kleine gemengde veehouderijbedrijven zochten die mee zouden willen doen aan een onderzoek naar de toekomstmogelijkheden van kleine gemengde veehouderijbedrijven in Overijssel. Tien bedrijven hebben zich hiervoor aangemeld. Na een selectie op basis van de bedrijfsgrootte en de mate waarin een bedrijf gemengd is, bleven er zes bedrijven over voor het onderzoek. Een korte schets van de bedrijfsopzet van deze bedrijven is in tabel 3.1 gegeven.

Tabel 3.1 Bedrijfsopzet van de zes onderzoeksbedrijven.

Bedrijf	melkquotum	grondoppervlak			zeugen	vleesvarkens
		gras	maïs	totaal		
	(kg)	(ha)	(ha)	(ha)	(st)	(st)
A	186.000	18,1	0,7	18,8	50	0
B	135.250	9,0	1,5	10,5	0	280
C	237.231	17,0	5,6	22,6	45	0
D	198.000	15,6	4,0	19,6	0	125[1]
E	261.000	20,0	4,5	24,5	79	0
F	283.000	15,0	6,0	21,0	15	110

1) 125 opfokzeugen

De voor dit onderzoek benodigde gegevens van deze bedrijven zijn verkregen via informele gesprekken en interviews met óf de ouders van de bedrijfsopvolger, óf de bedrijfsopvolger (en zijn eventuele partner) óf een combinatie van beide. Het interview is afgenomen aan de hand van te voren opgestelde vragenlijsten (bijlagen I en II). Deze vragenlijsten zijn met een proefinterview gecontroleerd op juistheid en volledigheid. De vragenlijsten zijn gebruikt om ten eerste de huidige situatie van het bedrijf vast te stellen. Dit betreft met name de gezinssituatie. Daarnaast is getracht de doelstelling van de opvolger te achterhalen. Vervolgens is ook de bedrijfsovername die op termijn zal plaatsvinden besproken en zijn de technische en bedrijfseconomische gegevens van het bedrijf opgenomen.

Belangrijk in dit verband is de bespreking van de alternatievenlijst (bijlage III) met de opvolger. De alternatieven die besproken zijn betreffen zowel alternatieve takken als alternatieve bedrijfsvoeringen voor de op het bedrijf aanwezige takken. De lijst is samengesteld op basis van de rapporten van De Boer en Van den Oord "Toekomstperspectieven voor kleine gemengde veehouderijbedrijven in Overijssel" en die van Steinbusch "Alternatief of Perspectief". Op basis van de reacties op de alternatieven zijn voor het bedrijf meerdere bedrijfsplannen opgesteld en doorgerekend. Deze bedrijfsplannen liggen qua activiteiten vaak dicht bij de huidige bedrijfsopzet. Daarnaast is gekeken naar de reacties van de opvolger op activiteiten die duidelijk afwijken van de huidige bedrijfsopzet. Ook deze reacties en activiteiten krijgen de nodige aandacht.

3.2 Methode

Voor het beoordelen van de toekomstperspectieven van een bedrijf dienen eerst criteria te worden geformuleerd. De toekomstperspectieven van een bedrijf worden in de eerste plaats bepaald door de continuïteitsmogelijkheden. Voor continuïteit op de korte termijn is het noodzakelijk dat aan de betalingsverplichtingen kan worden voldaan. Een kengetal voor de beoordeling hiervan is de verandering in liquide middelen. Voor continuïteit op lange termijn is het noodzakelijk dat het eigen vermogen in het bedrijf toeneemt. Het kengetal waarmee dat kan worden beoordeeld is de besparingen. Een toename van het eigen vermogen in het bedrijf is ook nodig om een bedrijfsovername mogelijk te maken. Een voldoende liquiditeit en het realiseren van besparingen zijn minimaal voorwaarden voor de continuïteit van een bedrijf. De toekomstperspectieven van een bedrijf dienen daarnaast beoordeeld te worden op basis van de rendabiliteit van het bedrijf en het inkomen uit het bedrijf. De kengetallen waarmee deze punten beoordeeld kunnen worden zijn respectievelijk de arbeidsopbrengst en het gezinsinkomen uit het bedrijf.

3.2.1 Berekeningswijze van de kengetallen

De vier hiervoor genoemde kengetallen kunnen aan de hand van tabel 2.3.1, op bedrijfseconomische basis, worden berekend.

Tabel 2.3.1 *Rekenschema ter bepaling van besparingen en verandering liquide middelen op basis van de arbeidsopbrengst.*

	arbeidsopbrengst melkvee
+	arbeidsopbrengst (opfok)zeugen
+	arbeidsopbrengst vleesvarkens
ARBEIDSOPBRENGST GEZIN	
+	berekende - betaalde rente
GEZINSINKOMEN UIT BEDRIJF	
+	inkomen van buiten bedrijf
TOTAAL GEZINSINKOMEN	
-	betaalde belastingen en premies volksverzekeringen
BESTEEDBAAR INKOMEN	
-	gezinsbestedingen
BESPARINGEN	
+	afschrijvingen: gebouwen
	machines en werktuigen
+	nieuwe leningen
-	aflossingen
-	(vervangings)investeringen
VERANDERINGEN LIQUIDE MIDDELEN	

De ***arbeidsopbrengst van het gezin*** is het verschil tussen de totale opbrengsten minus de totale kosten (exclusief de kosten van eigen arbeid) op het bedrijf. De opbrengsten zijn berekend als de hoeveelheid produkt maal de opbrengstprijs daarvan. De kosten zijn berekend uitgaande van de veronderstelling van een streven bij de opvolger naar continuïteit van het bedrijf. Daartoe moeten de produktiemiddelen worden gewaardeerd tegen vervangingswaarde. Dit is de waarde die moet worden betaald om het produktiemiddel nadat het versleten of opgebruikt is te vervangen. Deze waarde is vaak hoger dan het bedrag dat in het verleden betaald is bij aanschaf omdat de prijzen gestegen zijn, de techniek hoogwaardiger is, etcetera. De vervangingswaarde van de produktiemiddelen is dus de basis voor het berekenen van de afschrijvings- en rentekosten van de produktiemiddelen. De waarde van de stallen is gebaseerd op de totale omvang van de stallen. Onderbezetting in de stallen geeft een bedrijf dus relatief hoge kosten voor de gebouwen. De afschrijvingspercentages zijn bepaald op basis van IKC-normen. Op grond en melkquota wordt niet afgeschreven daar de produktiecapaciteit van deze produktiemiddelen niet daalt en dus geen vervanging behoeven.
De rentekosten worden berekend over het gemiddeld geïnvesteerd vermogen in alle produktiemiddelen (dus ook grond). Het gemiddeld geïnvesteerd vermogen wordt bepaald door de som van de vervangingswaarde en de restwaarde van een produktiemiddel te delen door twee. Het gehanteerde rentepercentage is, gezien de bedrijfseconomische berekeningen, gebaseerd op de rente die betaald moet worden bij aantrekken van vermogen bij de bank. Het rentepercentage is vastgesteld op 7,5%. Over de rentekosten van grond kan nog opgemerkt worden dat die alleen voor grond in eigendom geldt. Van grond die gepacht wordt is de pacht als kosten opgenomen.

De arbeidsopbrengsten van de diverse takken op een bedrijf zijn berekend met behulp van computerprogrammatuur. De arbeidsopbrengst van het melkvee is berekend met BBPR, het bedrijfsbegrotingsprogramma van het Proefstation voor de Rundveehouderij en die van de varkens met STOAS, het saldo-programma varkenshouderij van de Stichting tot ontwikkeling van Agrarische Onderwijskunde en Scholing, aangevuld met enkele handmatige berekeningen betreffende de niet-toegerekende kosten van de varkenstakken (zie bijlagen IV en V). Een samenvatting van de berekeningen die leiden tot de arbeidsopbrengsten is gegeven in de bijlagebundels behorende bij dit rapport.

Het verschil berekende - betaalde rente geeft het bedrag van de vergoeding voor het eigen vermogen van de ondernemer aan. Opgeteld bij de arbeidsopbrengst van het gezin vormt dit totaal het ***gezinsinkomen uit het bedrijf***. Het gehanteerde gemiddelde rentepercentage voor de berekende rente is 7.5%. Bij (des)investeringen in het bedrijf verandert zowel de berekende als betaalde rente. Een investering verhoogt het in het bedrijf gemiddeld geïnvesteerde vermogen. Gelijktijdig verandert de betaalde rente, daar aangenomen is dat investeringen met vreemd vermogen gefinancierd worden. Bij investeringen stijgt de betaalde rente sterker dan de berekende rente. De betaalde rente wordt immers over het volle investeringsbedrag gerekend en de berekende rente over het gemiddeld geïnvesteerd vermogen.
Het inkomen van buiten het bedrijf is niet bepaald daar deze strikt genomen buiten het functioneren van het bedrijf staat. Het is in eerste instantie de bedoeling om te bepalen of een ondernemer voldoende inkomen uit het bedrijf kan halen. Alleen wanneer de opvolger een (deeltijd)baan buiten het bedrijf als alternatief bedrijfsplan aangeeft is deze post ingevuld. Bij de eindbeoordeling van het bedrijf wordt wel teruggekomen op het inkomen van buiten het bedrijf (bijvoorbeeld de partner van de opvolger kan een baan buiten het bedrijf hebben). Het gezinsinkomen uit het bedrijf is dus meestal gelijk aan het totaal gezinsinkomen. De belastingen en premies volksverzekeringen zijn bepaald met het STOAS-programma "premieheffingen en inkomstenbelasting STOAS". Na aftrek hiervan resteert het besteedbaar inkomen. Het besteedbaar inkomen wordt verminderd met de gezinsbestedingen (die bepaald zijn aan de hand van de fiscale boekhouding, het interview of eigen aannames) om de hoogte van de ***besparingen*** te bepalen.

De ***verandering in liquide middelen*** is bepaald door de financiële middelen die beschikbaar komen uit besparingen, afschrijvingen en nieuwe leningen te verminderen met de financiële middelen die nodig zijn voor vervangingsinvesteringen en aflossingen. Uitgaande van het streven naar continuïteit van het bedrijf bij de ondernemer kan gesteld worden dat de ondernemer de vrijkomende afschrijvingsgelden zal gebruiken voor vervangingsinvesteringen om de produktiecapaciteit op peil te houden. Veronderstelt men tevens dat er op bestaande leningen niet wordt afgelost en er geen nieuwe leningen worden aangegaan dan is de verandering in liquide middelen gelijk aan de besparingen.

3.2.2 Betekenis van de kengetallen

In het voorgaande is aangegeven met welke kengetallen de toekomstperspectieven van een bedrijf beoordeeld worden en de wijze waarop de kengetallen berekend worden. In deze paragraaf wordt kort ingegaan op de betekenis van de kengetallen.

Het kengetal ***gezinsinkomen uit het bedrijf*** geeft weer de beloning van de geleverde arbeid door het gezin én de beloning voor het vermogen dat het gezin in het bedrijf heeft geïnvesteerd.
Een deel van het benodigde vermogen op het bedrijf wordt geleverd door het eigen vermogen van de ondernemer. Het gezinsinkomen uit het bedrijf zou, bedrijfseconomisch geredeneerd, hoger of in ieder geval gelijk moeten zijn aan het totaal van het mogelijke inkomen bij aanwending van de arbeid en het eigen vermogen in een andere richting (bijvoorbeeld voor de arbeid een vaste baan en het eigen vermogen beleggen in obligaties). Vaak zal het gezinsinkomen uit het bedrijf lager liggen dan het inkomen dat met een andere aanwending van arbeid en vermogen kan worden verdiend.

Het kengetal ***arbeidsopbrengst van het gezin*** geeft aan de beloning van de arbeid van het gezin waarbij de bedrijfseconomische winst van het bedrijf geheel aan de arbeid van het gezin wordt toegerekend. Bij de bepaling van de bedrijfseconomische winst zijn ook kosten voor het eigen vermogen van het gezin in het bedrijf opgenomen. De arbeidsopbrengst van het gezin geeft dus in feite weer de beloning van de arbeid van het gezin ervan uitgaande dat het gehele bedrijf met vreemd vermogen is gefinancierd. Belangrijk is het om te constateren dat indien de arbeidsopbrengst van het gezin negatief is, de bedrijfseconomische winst negatief is én er dus geen vergoeding voor de geleverde arbeid resteert. De arbeid van het gezin wordt dan in het geheel niet beloond. Opgemerkt kan worden dat een negatieve arbeidsopbrengst van het gezin gecompenseerd wordt door een hoog eigen vermogen in het bedrijf en daarmee een hoge vergoeding hiervoor. Op het bedrijf kan hierdoor toch een positief gezinsinkomen uit het bedrijf worden behaald.

Het kengetal ***besparingen*** geeft aan het bedrag waarmee het eigen vermogen toeneemt nadat alle uitgaven, ook gezinsbestedingen en belastingen zijn gedaan. Dit kengetal wordt gebruikt voor een beoordeling van de continuïteit van het bedrijf op de lange termijn.

Het kengetal ***verandering in liquide middelen*** geeft aan of de liquide middelen van het bedrijf toe of afnemen. Een afname betekent dat het bedrijf op korte termijn in problemen kan komen doordat het moeilijker wordt aan de korte termijn verplichtingen te voldoen.
De kosten van afschrijvingen is een belangrijke post in de berekeningen. De afschrijvingen zijn in dit onderzoek normatief bepaald. Andere normen zullen andere afschrijvingkosten geven. In de praktijk zullen vooral op de kleinere bedrijven de afschrijvingen vaak lager liggen dan de IKC-normen aangeven. Gesteld kan worden dat lagere afschrijvingen een positief effect hebben op de hoogte van de vier kengetallen.

Voor de vier kengetallen geldt dat een positieve waarde gunstig is. Ook geldt dat hoe hoger de positieve waarde van een kengetal is hoe beter de toekomstperspectieven van het bedrijf zijn.

3.2.3 Scenario's

De bedrijven in het onderzoek zijn doorgerekend uitgaande van de omstandigheden zoals die in 1992 waren. De continuïteit van een bedrijf in de toekomst hangt echter sterk af van de toekomstige situatie ten aanzien van wet- en regelgeving en produktiviteits- en marktontwikkelingen waarmee ondernemers op gemengde bedrijven te maken zullen krijgen. Geprobeerd is deze toekomstige situatie in te schatten en samen te vatten in scenario's. Een scenario is een beschrijving van de huidige toestand van de samenleving, of een gedeelte daarvan, van mogelijke en wenselijke toekomstige toestanden van die samenleving en van de reeksen van gebeurtenissen die vanuit de huidige toestand naar die toekomst zouden kunnen leiden. Het doel van een scenario-onderzoek is niet de toekomst voorspellen, maar de mogelijkheid te tonen van een zekere toekomstige situatie door het ontwikkelen van een logische serie gebeurtenissen die ertoe zouden kunnen leiden (Helmer volgens Antuma et al., 1993). Voordelen van scenario's zijn o.a. het verminderen van onoverzichtelijkheden en onzekerheden ten aanzien van toekomstige ontwikkelingen, bewustwording en bespreekbaar maken van die ontwikkelingen en het ontwerpen van activiteiten die de ontwikkelingen kunnen beïnvloeden.

Er zijn in dit onderzoek twee scenario's opgesteld en doorgerekend. In bijlage VI zijn de uitgangspunten van beide scenario's gegeven. Het eerste scenario kan gekenmerkt worden als een *beleidstrend* scenario. Het betreft een mogelijk toekomstbeleid gebaseerd op een voortzetting van het huidige beleid. Daartoe zijn alle bekende maatregelen van de overheid op het gebied van milieu-, dierziektepreventie-, welzijn- en prijsbeleid vertaald naar praktische regels waarmee de agrarisch ondernemer in de toekomst (circa 2005) rekening dient te houden.
Het tweede scenario is het *vrije markt scenario*. De basis hiervan wordt gevormd door het beleidstrend scenario. Het vrije markt scenario wijkt hiervan af met betrekking tot de prijzen van produkten en produktiemiddelen. Uitgaande van de huidige GATT (General Agreement on Tariffs and Trade)-afspraken en het voorgenomen EG-beleid zijn in dit scenario afwijkende uitgangspunten met betrekking tot de melkprijs, de vleesprijs en de mengvoerprijs opgenomen. Het doorrekenen van de bedrijven aan de hand van de scenario's geeft dus de verwachte financiële resultaten van de bedrijven in het jaar 2005.
De opvolgers hebben tijdens het interview hun interesse in alternatieven kunnen aangeven. De alternatieven die niet middels bedrijfsplannen doorgerekend zijn, zullen op eenvoudige wijze met financiële cijfers worden onderbouwd. Een belangrijk kengetal hiervoor is het saldo. Het saldo is gedefinieerd als opbrengsten minus toegerekende kosten. Daarnaast zal zo'n activiteit in het bedrijf moeten worden ingepast. Vooral de beschikbare hoeveelheid arbeid en het areaal grond kunnen beperkende factoren zijn bij het realiseren van dergelijke activiteiten.

4 RESULTATEN

In dit hoofdstuk zijn de resultaten van het onderzoek beschreven. Per paragraaf is één bedrijf behandeld. Van elk bedrijf zijn eerst de huidige bedrijfssituatie en de toekomstplannen van de opvolger beschreven. Vervolgens is er een financiële analyse van de bedrijfsplannen gegeven. Als laatste volgt een beoordeling van het toekomstperspectief van het bedrijf. Ook de mogelijkheden die de opvolger ziet in alternatieve (agrarische) produktietakken worden besproken.

4.1 Bedrijf A

4.1.1 Huidige bedrijfssituatie en toekomstplannen

Bedrijf A heeft naast een melkveehouderijtak met 186.000 kg melkquotum een zeugentak van gemiddeld 50 aanwezige zeugen. De dieren worden gehuisvest in een ligboxenstal uit 1979 met 40 koeplaatsen en twee varkensstallen, één uit 1976 en één uit 1987. De oudste varkensstal is gerenoveerd in de periode 1987 - 1990. Ook in de andere varkensstal hebben in die periode enige aanpassingen plaatsgevonden. Het bedrijf beschikt over 18,8 ha zandgrond, waarvan 10,7 ha gepacht is. Op 0,7 ha wordt maïs verbouwd. De rest is in gebruik als grasland. De arbeidsbezetting is thans één volwaardige arbeidskracht (VAK). In het superheffingsjaar 92/93 is 65.000 kg melkquotum geleased. In de komende tien jaar zal het bedrijf in een overnamesituatie komen.

De opvolger, nog zonder partner, is momenteel schoolgaand (MAS) maar werkt wel buiten schooltijden op het bedrijf mee als dat nodig is. De vader wil het bedrijf nog tien jaar (tot zijn pensioen) voortzetten, een deel van deze periode zal hij dit doen in maatschap met de zoon. Zowel de ouders als de andere kinderen staan positief tegenover een bedrijfsovername. Zij realiseren zich daarbij dat bij de bedrijfsovername het bedrijf tegen een lagere waarde dan de marktwaarde over gaat en dat hier een bevoordelingselement van de opvolger ten opzichte van de andere kinderen in zit.
De doelstelling van de bedrijfsopvolger kan omschreven worden als het exploiteren van een rendabel gemengd veehouderijbedrijf, eventueel met een extra (aanvullende) tak. Door de te verwachten problemen met betrekking tot de afzet van kleine koppels biggen van kleine vermeerderingsbedrijven zou de opvolger de biggen graag op het eigen bedrijf willen afmesten. Om een gesloten varkenshouderij te verkrijgen is uitgaande van een bezettingsgraad van 90% en 50 zeugen een vleesvarkensstal met 380 vleesvarkensplaatsen nodig.
De opvolger zou graag het melkquotum willen uitbreiden naar ca. 250.000 kg. De gebouwen en machines en werktuigen zijn hiervoor aanwezig. Recentelijk is de mestopslagcapaciteit zodanig vergroot dat er nu voor zeven maanden opslag beschikbaar is. Quotumaankoop kan financieel en vanwege de milieuwetgeving (mineralen/mestafzet/ammoniakdepositie) problemen opleveren. De opvolger wil alle arbeid voor het bedrijf zelf leveren. Bij uitbreiding

is echter meer dan één VAK nodig. Tijdens de maatschapsperiode is er een arbeidsoverschot en is er dus arbeid beschikbaar voor andere activiteiten.
De opvolger is niet geïnteresseerd in takken die ver van de huidige produktierichtingen af staan. Het houden van kruislingkalveren of het omschakelen naar scharrelvarkens lijken de opvolger interessant maar gezien de huidige vleesprijzen en de benodigde investeringen niet realiseerbaar. Risicovolle takken met een kleine afzetmarkt mijdt de opvolger. In de plantaardige richting ziet de opvolger eventueel iets in teelten die makkelijk in het bedrijf zijn in te passen, zonder hoge investeringen.

Het voorgaande heeft geleid tot het opstellen en doorrekenen van drie bedrijfsplannen:
- Bedrijfsplan 0: De huidige bedrijfssituatie d.w.z. 186.000 kg melkquotum, 18 ha cultuurgrond en 50 zeugen.
- Bedrijfsplan 1: Aan de huidige bedrijfsopzet wordt een vleesvarkenstak met 340 gemiddeld aanwezige vleesvarkens toegevoegd.
- Bedrijfsplan 2: Een bedrijfsplan waarbij de huidige melkveetak is afgestoten. De eigen grond met het bijbehorende quotum wordt verkocht. Op de gepachte grond wordt maïs verbouwd die aan derden wordt verkochten en het quotum op deze grond wordt verhuurd. Het vrijkomende vermogen wordt benut om een gesloten varkensbedrijf op te zetten met een omvang van 120 zeugen en 800 vleesvarkens. Verwacht wordt dat er grotere schaalvoordelen zullen optreden dan in de huidige situatie en dat de voordelen van een gesloten varkensbedrijf worden gerealiseerd.

4.1.2 Resultaten van de bedrijfsplannen

In tabel 4.1.1 zijn voor elk bedrijfsplan de bedrijfseconomische resultaten weergegeven bij de omstandigheden van 1992. Uit de tabel blijkt dat de melkveetak zoals die bij plan 0 en 1 op het bedrijf aanwezig is een arbeidsopbrengst oplevert van f -22.000. Deze lage arbeidsopbrengst wordt met name veroorzaakt door de hoge vaste kosten (rente en afschrijving) van de onroerende goederen. De gedeeltelijke leegstand van de ligboxenstal draagt sterk bij aan die hoge kosten. De kosten zijn berekend voor de hele stal waardoor deze hoger uitkomen dan op basis van het aantal aanwezige melkkoeien noodzakelijk.

Een verbetering van de arbeidsopbrengst is mogelijk door het leasen van melkquotum. Zolang de leaseprijs onder de 47 ct/kg melkquotum ligt en er stalruimte en voer 'over' is, levert het leasen van melkquotum voordeel op. Quotumaankoop verhoogt de arbeidsopbrengst eveneens maar de betaalde rente neemt dermate sterk toe dat het inkomen uit het bedrijf toch sterk daalt.
De arbeidsopbrengst van melkvee bij plan 2 wordt bepaald door de verhuur van melkquotum en de opbrengsten minus toegerekende kosten van de maïsteelt. De ligboxenstal en de werktuigenberging worden niet meer gebruikt, derhalve worden hiervoor geen kosten meer in rekening gebracht.

De zeugentak levert in plan 0 ondanks de goede technische resultaten een lage arbeidsopbrengst op. Het aandeel van de huisvestingskosten in de totale kosten van de zeugentak (34%) is groot. In bedrijfsplan 2 daalt de arbeidsopbrengst van de zeugentak. Per zeug is er echter sprake van een stijging doordat er enige schaaleffecten kunnen worden benut.

De vleesvarkenstak in plan 1 en 2 levert een relatief lage arbeidsopbrengst op, ondanks de voordelen die van een gesloten bedrijf worden verwacht. Vooral de kosten van de vleesvarkensstal drukken met een aandeel van respectievelijk 17 en 15% in de totale kosten van deze tak sterk op de arbeidsopbrengst. Ook de kosten van mestafzet stijgen in plan 1 en 2 sterk door de noodzakelijk afvoer van mest.
Plan 2 levert als enigste plan een positieve arbeidsopbrengst van het gezin op. De mogelijkheid om het plan te realiseren wordt echter beperkt door de milieu- en hinderwetproblematiek. Ondanks de hoge betaalde rente waardoor de post berekende minus betaalde rente laag is, is bij dit plan het gezinsinkomen uit het bedrijf toch het hoogst. Ongeacht het gehanteerde plan, zijn de besparingen die worden gerealiseerd negatief. Dit betekent dat het bedrijf inteert op het eigen vermogen. Van de drie bedrijfsplannen levert plan 2 het gespecialiseerde varkensbedrijf de minst negatieve besparingen op.

Bij de berekening van de verandering van de liquide middelen op basis van de besparingen is gesteld dat er geen nieuwe leningen worden afgesloten en geen aflossing van reeds aanwezige leningen plaatsvindt en dat de vervangingsinvesteringen gelijk zijn aan de afschrijvingen. Bestaande leningen blijven dus op hetzelfde niveau. Gezien de negatieve besparingen is aflossen ook niet mogelijk en dienen zelfs de jaarlijkse vervangingsinvesteringen verminderd te worden. Met andere woorden, de continuïteit van het bedrijf op lange termijn is in gevaar. Wordt uitgegaan van afschrijving alleen op de machines en werktuigen (de gebouwen worden dus niet vervangen) dan dalen de afschrijvingskosten met f 50.000. Wel zal er dan meer onderhoud aan de gebouwen moeten worden gedaan. Door dit in eigen beheer te doen kunnen de kosten hiervan beperkt worden. Het gezinsinkomen kan hierdoor tot f 79.000 toenemen. Bij een betaalde belasting van f 12.000 en gelijkblijvende gezinsbestedingen worden dan besparingen en een toename van de liquide middelen van f 20.000 behaald. De continuïteit van het bedrijf op korte termijn is dus niet in gevaar.

Tabel 4.1.1 *Bedrijfseconomische resultaten per bedrijfsplan in 1992 (gld).*

	A plan 0	A plan 1	A plan 2
arbeidsopbrengst melkvee	-21977	-21977	20643
arbeidsopbrengst zeugen	-6746	-6746	-10045
arbeidsopbrengst vleesvarkens	0	-5700	-5533
ARBEIDSOPBRENGST GEZIN	**-28723**	**-34423**	**5065**
berekende - betaalde rente	58161	38375	30855
GEZINSINKOMEN UIT BEDRIJF	**29438**	**3892**	**35920**
inkomen van buiten bedrijf	0	0	0
TOTAAL GEZINSINKOMEN	**29438**	**3892**	**35920**
betaalde belasting/volksverzekeringen	0	0	0
BESTEEDBAAR INKOMEN	**29438**	**3892**	**35920**
gezinsbestedingen	-47125	-47125	-47125
BESPARINGEN	**-17687**	**-43233**	**-11205**
afschrijvingen	68940	97550	121289
-gebouwen	49740	78350	121289
-machines en werktuigen	19200	19200	0
nieuwe leningen	0	0	0
aflossingen	0	0	0
jaarlijkse vervangingsinvesteringen	-68940	-97550	-121289
VERANDERING LIQUIDE MIDDELEN	**-17687**	**-43233**	**-11205**

Zoals uiteengezet in paragraaf 2.2 zijn de bedrijfsplannen eveneens doorgerekend aan de hand van twee scenario's. In tabel 4.1.2 zijn de besparingen weergegeven die met de plannen worden gerealiseerd.

Tabel 4.1.2 *Besparingen per plan bij veranderende omstandigheden (gld).*

	A plan 0	A plan 1	A plan 2
Omstandigheden 1992	-17687	-43233	-11205
Beleidstrend scenario	-22352	-50362	17468
Vrije markt scenario	-10543	-29972	25238

Uit tabel 4.1.2 blijkt dat zowel plan 0, de huidige situatie, als plan 1, toevoegen van een vleesvarkenstak, onder alle scenario's negatieve besparingen opleveren. Plan 2, het

gespecialiseerde varkensbedrijf levert onder omstandigheden van 1992 negatieve besparingen op. Bij het beleidstrend en het vrije markt scenario zijn de besparingen positief. Dit wordt met name veroorzaakt door de goede technische resultaten en een daling van de voerprijzen. Plan 2 is echter moeilijk te realiseren vanwege de milieu- en hinderwetproblematiek.

4.1.3 Toekomst van het bedrijf en de rol van alternatieven

De bedrijfseconomische berekeningen tonen aan dat er op het bedrijf negatieve besparingen worden gerealiseerd met uitzondering van plan 2 onder het beleidstrend en vrije markt scenario. De continuïteit van het bedrijf op lange termijn is dus in gevaar. Er zijn echter mogelijkheden de besparingen te verhogen. In eerste instantie kan gedacht worden aan een optimalisatie van de huidige bedrijfsvoering. Daarnaast kunnen er lagere afschrijvingsnormen worden gehanteerd. De duurzame produktiemiddelen dienen dan wel langer te worden gebruikt dan de normatieve levensduur. Bij vervangingsinvesteringen in gebouwen kunnen de kosten gedrukt worden door veel in eigen beheer uit te voeren. Een andere post die invloed op de besparingen heeft, is de post gezinsbestedingen. Deze zijn gesteld op f 47.125,-. Lagere gezinsbestedingen zijn vanzelfsprekend ook gunstig voor de besparingen.

De financiële analyse van dit bedrijf is gestoeld op de situatie van vóór de bedrijfsovername. De continuïteit van het bedrijf hangt sterk af van de manier waarop de bedrijfsovername gestalte krijgt. Belangrijke factoren hierbij zijn de overnameprijs en het vreemd vermogen dat de opvolger ter financiering van de overname moet aantrekken. Hoge rentelasten drukken de besparingen en brengen dus de continuïteit in gevaar. Plan 2 verhoogt de betaalde rente sterk en de risico's die aan het plan kleven zijn groot. Een lage varkensprijs kan de continuïteit van het bedrijf op korte termijn in gevaar brengen.

De periode waarin de overname via een maatschap moet plaatsvinden is voor de opvolger dé periode om op zoek te gaan naar voor dit bedrijf geschikte aanvullende, alternatieve takken die in het bedrijf zijn in te passen of naar aanvullende activiteiten buiten de landbouw. In deze periode moeten er in feite twee 'gezinnen' van het bedrijf leven en is er sprake van een arbeidsoverschot op het bedrijf. Zeker als de bedrijfsopvolger een levenspartner vindt kan het eerste problemen geven. Het tweede, het arbeidsoverschot, biedt echter ook weer mogelijkheden om het inkomen te verhogen.
De opvolger tracht op het bedrijf de technische en financiële bedrijfsresultaten te verbeteren. Hiertoe zijn ook wel enige mogelijkheden in de zeugentak. De uiteindelijke stijging in het inkomen door managementverbetering wordt echter beperkt geacht. Wel denkt de opvolger extra inkomsten uit beheersovereenkomsten en beheer en onderhoud van landschapselementen te kunnen halen, er van uitgaande dat dit makkelijk in het bedrijf is in te passen. De opvolger realiseert zich dat de inkomsten hieruit slechts een aanvulling zijn op het inkomen uit de normale bedrijfsvoering.

De opvolger blijkt niet echt geïnteresseerd in andere agrarische activiteiten dan de huidige op het bedrijf aanwezige. Er is enige belangstelling voor het houden van kruislingkalveren en scharrelvarkens. Door de lage vleesprijzen, toenemende milieu en andere wetgeving mag niet verwacht worden dat investeringen in deze takken een zodanig rendement opleveren dat de continuïteit van het bedrijf hiermee gewaarborgd kan worden. De risico's van investeringen in deze takken zijn hoog. Het houden van kruislingkalveren en/of scharrelvarkens lijken daarmee geen realistische alternatieven. Wel wordt overwogen bij hogere prijzen voor vleesvarkens de biggen af te mesten in een gehuurde vleesvarkensstal.

Een ander alternatief dat (in geringe mate) de interesse van de opvolger opwekt is de plantaardige produktie. Dit betreft dan met name de teelten die een hoog saldo per hectare kennen en die op zandgrond goed gedijen. Met name de boomteelten voldoen aan deze eisen. In bijlage VII staat een lijst van mogelijke boomteelten en de daarmee te behalen saldi. De saldi die voor bedrijf A zijn gegeven, zijn gebaseerd op de beperkingen dat maximaal 0.5 VAK arbeid en maximaal 2 ha grond kan worden vrijgemaakt. 0,5 VAK komt overeen met 1050 uur: een volledig werkjaar omvat volgens de CAO 2100 uur (Van den Tempel en Giesen, 1992). Het maximum van 2 ha grond is gesteld omdat anders de zelfvoorziening ten aanzien van ruwvoer voor het bedrijf in gevaar komt. De boomteelt is vrij makkelijk te realiseren: er zijn geen grote investeringen in duurzame produktiemiddelen noodzakelijk en de duurzame produktie middelen die voor de teelt nodig zijn, zijn vaak al op een veebedrijf aanwezig. Wel dient men zich te realiseren dat bepaalde boomteelten kennisintensief zijn. Het is een beginner niet aan te raden om laan-, park- en vruchtbomen te telen. Deze teelten vragen een hoog kennisniveau én de kwaliteitseisen die aan het eindprodukt worden gesteld zijn hoog. De veredeling van bomen en planten is om dezelfde redenen eveneens ongeschikt voor een nieuwkomer.
De boomteelten die overblijven om als neventak op een gemengd veehouderijbedrijf te fungeren zijn de teelt van coniferen, heesters, vaste planten (alle in de volle grond) en stekplanten. Alvorens met de teelt te beginnen dient de opvolger zijn kennis van deze teelten te vergroten, zodat de keuze voor de teelt van een bepaalde soort plant of boom gefundeerd plaatsvindt (DLV, 1992). Een belangrijke factor bij de uiteindelijke keuze is de vraag naar bepaalde soorten bomen en planten in het afzetgebied. Een nieuwkomer zal dus veel aandacht aan de afzet van het produkt moeten besteden (DLV, 1993). Contact met een handelaar of een tuincentrum voor de afzet maar ook voor de daar aanwezig kennis is belangrijk. Ook huisverkoop kan overwogen worden. Boomteelt kan, mits goed overwogen en voorbereid, een volwaardige extra tak op het bedrijf worden tijdens de maatschap maar mogelijk ook na de uiteindelijke bedrijfsovername.
De opvolger denkt er over na om in de maatschapsperiode een volledige baan buitenshuis te zoeken. Voordelen hiervan zijn dat hij verzekerd is voor ziektekosten via de werkgever, er mogelijkheden ontstaan tot sparen en er is meer tijd om na te denken over bedrijfsuitbreiding en alternatieven op het bedrijf.

Naast mogelijkheden als boomteelt en buitenshuis werken tijdens de maatschap ziet de opvolger wel mogelijkheden in de recreatie. Er wordt bijvoorbeeld gedacht aan een mini-camping en/of caravanstalling. Bij een boer mogen van 15 maart tot 1 november maximaal

tien tenten of caravans staan. In een periode van maximaal zes weken mogen er nog vijf kampeerders extra op het bedrijf overnachten. Een eenvoudige camping vergt bij realisatie in eigen beheer een investering van ongeveer f 2.500,- à 5.000,-. De opbrengsten variëren sterk. Gemiddeld is een arbeidsopbrengst van f 1.200,- berekend voor mini-campings in Noord-Brabant (Bakker en Heil,1988). Caravanstalling levert per caravan gemiddeld f 300,- per jaar op. Bij niet benutte stalruimte is dit snel rendabel. Nieuwbouw van een eenvoudige loods in eigen beheer van 200 m2 tegen f 175,- /m2 geeft ruimte voor 20 caravans. De opbrengsten (f 6000,-) minus de kosten (10% van 35.000= 3.500) resulteert in een gemiddelde arbeidsopbrengst van f 2500,- /jaar. Camping en stalling leveren een positieve bijdrage aan het inkomen. Een combinatie van een baan buiten het bedrijf, mini-camping en/of caravanstalling tijdens de maatschapsperiode en daarna kan de continuïteit van het bedrijf sterk verbeteren. De inkomsten van de nieuwe activiteiten kunnen gebruikt worden voor de financiering van de bedrijfsovername en de uitbreiding van de melkvee- en/of varkenstak op het bedrijf.

4.2 Bedrijf B

4.2.1 Huidige bedrijfssituatie en toekomstplannen

Bedrijf B is een gemengd bedrijf met een melkquotum van 135.250 kg (waarvan 40.000 aangekocht in 1992) en 280 vleesvarkens. De huisvesting bestaat uit een ligboxenstal met 28 koeplaatsen (bouwjaar 1989), en twee varkensstallen daterend uit 1965 en 1970. Aan beide varkensstallen zijn al veranderingen en verbeteringen aangebracht. Een derde varkensstal is in 1992 omgebouwd tot vleesvarkensstal. In dat jaar is in zijn geheel overgeschakeld van de zeugenhouderij naar (280) vleesvarkens. De hinderwetvergunning hiervoor is na enige vertraging verleend. Het bedrijf heeft de beschikking over 10,5 ha goed verkavelde zandgrond. De grond is in eigendom. Op 1,5 ha wordt maïs verbouwd, 9 ha is in gebruik als grasland.
Het is de bedoeling dat het bedrijf over tien à vijftien jaar wordt overgenomen door de zoon (20 jaar, zonder partner). De ouders en de andere kinderen staan duidelijk positief tegenover de bedrijfsovername. De zoon heeft zijn studie MAS en enkele extra cursussen voltooid. Hij werkt nu 2,5 dag per week bij een andere veehouder, maar zal geleidelijk ook deze arbeid in het bedrijf gaan steken. Momenteel is 60 uur arbeid per week in het bedrijf nodig. Alle werkzaamheden worden zelf of in samenwerking met collega veehouders uitgevoerd, behalve het zodebemesten dat door de loonwerker wordt verzorgd.

De doelstelling van de bedrijfsopvolger kan worden omschreven als het hebben van een volledige baan in het bedrijf met een daar bijbehorend 'goed' inkomen. Hij zou graag het bedrijf uitbreiden door quotum- en grondaankopen. De hinderwet laat echter maar 25 koeien en 300 vleesvarkens toe. Daarnaast wil hij de benodigde arbeid voor de varkens verminderen door aanschaf van een automatisch voersysteem. De verdeling van de varkens over drie stallen maken deze investering relatief duur.
De opvolger denkt dat het bedrijf in zijn huidige vorm een redelijke toekomst heeft, onder de voorwaarde dat de prijzen voor melk en vlees goed blijven. De opvolger staat daarom sceptisch tegenover andere, extra takken op het bedrijf zolang dit niet echt noodzakelijk is. Qua arbeid zou dit volgens de opvolger ook moeilijk te realiseren zijn.

Aan de hand van het voorgaande zijn drie bedrijfsplannen opgesteld en doorgerekend. De inhoud van de plannen is als volgt:

- Bedrijfsplan 0: De huidige bedrijfssituatie d.w.z. 135.000 kg melkquotum, 10,5 ha grond en 280 vleesvarkens.
- Bedrijfsplan 1: Het bedrijf wordt uitgebreid met 40.000 kg melkquotum à f 1,- per % vet en 2 ha grond à f 60.000 per ha.
- Bedrijfsplan 2: Er wordt overgeschakeld van intensief gehouden vleesvarkens naar scharrelvleesvarkens. De melkveehouderijtak blijft gelijk aan de huidige bedrijfssituatie.

4.2.2 Resultaten van de bedrijfsplannen

In tabel 4.2.1 zijn voor elk bedrijfsplan de bedrijfseconomische resultaten weergegeven bij de omstandigheden van 1992.
De arbeidsopbrengst uit melkvee is in plan 0 en 2 zwaar negatief namelijk f -15.557. Belangrijkste kostenposten zijn 'grond en gebouwen' en 'machines, werktuigen en inventaris'. De kosten van de gebouwen zijn berekend op basis van de gehele stal. Daar er overcapaciteit is (er zijn 6 koeplaatsen vrij) zijn de kosten van de gebouwen hoog. Ook de kosten van de machines en werktuigen zijn ten opzichte van de opbrengsten hoog. De kleine oppervlakte grond en het kleine aantal dieren geeft het bedrijf een lage omzet terwijl wel alle machines op het bedrijf beschikbaar zijn.

Tabel 4.2.1 *Bedrijfseconomische resultaten per bedrijfsplan in 1992 (gld).*

	B plan 0	B plan 1	B plan 2
arbeidsopbrengst melkvee	-15577	1991	-15577
arbeidsopbrengst zeugen	0	0	0
arbeidsopbrengst vleesvarkens	-9946	-9639	-18983
ARBEIDSOPBRENGST GEZIN	**-25523**	**-7648**	**-34560**
berekende - betaalde rente	52728	32624	39731
GEZINSINKOMEN UIT BEDRIJF	**27205**	**24976**	**5171**
inkomen van buiten bedrijf	0	0	0
TOTAAL GEZINSINKOMEN	**27205**	**24976**	**5171**
betaalde belasting/volksverzekeringen	0	0	0
BESTEEDBAAR INKOMEN	**27205**	**24976**	**5171**
gezinsbestedingen	-47975	-47975	-47975
BESPARINGEN	**-20770**	**-22999**	**-42804**
afschrijvingen	54968	55345	57414
-gebouwen	36671	37048	39117
-machines en werktuigen	18297	18297	18297
nieuwe leningen	0	0	0
aflossingen	0	0	0
jaarlijkse vervangingsinvesteringen	-54968	-55345	-57414
VERANDERING LIQUIDE MIDDELEN	**-20770**	**-22999**	**-42804**

De capaciteit van de machines wordt dus niet ten volle benut.
De toegerekende kosten zijn relatief laag. Dit komt met name door lage voerkosten. De lage toegerekende kosten zijn niet afdoende om de hoge niet- toegerekende kosten te

compenseren. De kosten zijn op dit bedrijf daarmee dusdanig hoog dat een negatieve arbeidsopbrengst uit het melkvee resteert.

Opmerkelijk is dat in plan 1 wel een positieve arbeidsopbrengst uit melkvee wordt gerealiseerd. Het blijkt dat de marge tussen de additionele opbrengsten en kosten per kg aangekocht melkquotum groter is dan de marge per kg eigen melk. De oorzaak hiervan zit in de niet toegerekende kosten. Deze kosten veranderen niet door de aankoop van melkquotum en zijn dus geen additionele kosten. Het aankopen van melk heeft voor dit bedrijf dus een sterk positieve werking op de arbeidsopbrengst.
Zowel in plan 0 als plan 1 is de arbeidsopbrengst uit vleesvarkens negatief. Onder plan 1 is deze iets hoger door de lagere mestafzetkosten omdat door de grondaankoop meer mest op het eigen bedrijf kan worden aangewend. De technische resultaten van de vleesvarkenstak zijn goed. Een veel hogere arbeidsopbrengst is hier niet meer te behalen.
De arbeidsopbrengst van scharrelvleesvarkens valt zwaar tegen. Er van uitgaande dat de hoeveelheid arbeid niet mag toenemen en dat de hinderwet geen uitbreiding toestaat, daalt het aantal varkens dat gehouden kan worden met 20% (Klein, et al, 1991). De kosten van huisvesting per varken stijgen door het kleinere aantal varkens en door aanpassing van de stallen. De technische resultaten dalen iets. De extra kosten die dit met zich mee brengt worden niet goedgemaakt door de verwachte hogere prijzen voor het varkensvlees.
De arbeidsopbrengst van het gezin van plan 0 is f -25.523,-. Die van plan 1 komt een stuk hoger uit door een stijging van de arbeidsopbrengst van melkvee. Het overschakelen naar scharrelvleesvarkens, plan 2, verlaagt de arbeidsopbrengst van het gezin met ongeveer f 9.000,- tot f -34.560,- . Het eigen vermogen in de huidige situatie is relatief hoog, waardoor de post berekende minus betaalde rente hoog is. De plannen 1 en 2 vergen nogal wat vreemd vermogen, waardoor de berekende minus betaalde rente sterk daalt. Het gezinsinkomen uit het bedrijf van plan 1 en 2 is hierdoor lager dan in de uitgangssituatie, plan 0.

De uiteindelijke besparingen en verandering in de liquide middelen die resulteren uit de bedrijfsplannen zijn zwaar negatief. Plan 2 spant de kroon met f -42.804. Er zijn dus geen financiële middelen om bestaande leningen af te lossen. De reservering voor de vervangingsinvesteringen dient al voor een groot deel te worden aangewend voor de betalingsverplichtingen. Door minder vervangingsinvesteringen en eventueel lagere gezinsbestedingen dan hier aangenomen, kan het bedrijf op korte termijn voortbestaan. De continuïteit op lange termijn is allerminst verzekerd. Enkele belangrijke produktiemiddelen zijn op leeftijd en zullen binnen enkele jaren vernieuwd moeten worden. De investeringen hierin kunnen worden verminderd door bijvoorbeeld veel in eigen beheer te doen. Ondanks deze mogelijkheden zijn er onvoldoende middelen beschikbaar om de produktiemiddelen financieel gezien gemakkelijk te kunnen vervangen.

In tabel 4.2.2 zijn de besparingen per plan onder de verschillende beleidsomstandigheden weergegeven.

Tabel 4.2.2 *Besparingen per plan bij veranderende omstandigheden (gld).*

	B plan 0	B plan 1	B plan 2
Omstandigheden 1992	-20770	-22999	-42804
Beleidstrend scenario	-34332	-35815	-49096
Vrije markt scenario	-33997	-38662	-49888

De besparingen onder de omstandigheden van 1992 zijn negatief voor alle plannen. Bij het doorrekenen van de plannen onder het beleidstrend en vrije markt scenario blijken de ontsparingen nog groter. Vooral plan 2 leidt tot grote ontsparingen. Overschakeling van dit bedrijf van vleesvarkens naar scharrelvleesvarkens is dus niet aan te raden. Het aankopen van melkquotum en grond, plan 1, geeft maar enkele duizenden guldens lagere ontsparingen. Het aantrekken van vreemd vermogen dat nodig is voor deze aankopen (en de daaruit voortvloeiende rentebetalingen) kan echter het grootste struikelblok vormen voor het realiseren van dit plan.
De grote negatieve besparingen die dit bedrijf kenmerkt brengen de continuïteit van het bedrijf in gevaar. De negatieve trend in de besparingen moet snel omgebogen worden, wil het bedrijf in de toekomst gecontinueerd kunnen worden.

4.2.3 Toekomst van het bedrijf en de rol van alternatieven

De toekomst van dit bedrijf is in gevaar. Op korte termijn kan het bedrijf bestaan door de gebouwen en machines langer te gebruiken dan de norm waardoor de afschrijvingskosten worden verlaagd, veel activiteiten zoals reparaties en stalaanpassingen in eigen beheer uit te voeren en door de gezinsbestedingen te matigen. Er kunnen hierdoor mogelijkerwijs positieve besparingen en verandering in liquide middelen worden gerealiseerd.
Ook bij dit bedrijf is bij de berekeningen geen rekening gehouden met de overname. Het verloop van de overname zal grote invloed hebben op de toekomst van het bedrijf. Indien de ouders met een lage overnameprijs genoegen nemen en vervolgens met dat vermogen en de AOW hun oude dag op een voor hun aanvaardbare manier kunnen doorbrengen, dan heeft de opvolger voor de uiteindelijke overname weinig vreemd vermogen nodig. De opvolger kan dan verder werken aan de vergroting en verbetering van het bedrijf. Door de lage overnameprijs kan hij daarvoor makkelijker en meer vreemd vermogen aantrekken.
In de maatschapsperiode is er sprake van een arbeidsoverschot. De zoon werkt al 2,5 dag bij andere veehouders. Dit zorgt voor de nodige extra inkomsten en maakt het de zoon mogelijk eigen vermogen op te bouwen. De rest van de extra beschikbare arbeid kan op diverse manieren worden aangewend. Er kan getracht worden de inrichting van het bedrijf (in eigen beheer) zodanig te verbeteren dat er minder arbeid nodig is om het bedrijf te runnen. Er komt dan relatief meer arbeid beschikbaar voor andere activiteiten. Een

mogelijkheid deze effectief aan te wenden is het uitbreiden van de baan die de opvolger nu heeft. De voorkeur van de opvolger ligt ook bij de huidige situatie, 2,5 dag buiten het bedrijf werken en het bedrijf proberen uit te breiden met aankoop van melkquotum en grond. Eventueel wil hij nog een dag extra erbij gaan werken.

Naast verbetering van de inrichting van het bedrijf zijn er op dit bedrijf ook mogelijkheden om de technische resultaten te verbeteren. De melkproduktie per koe kan nog omhoog. Ook de prestaties van de vleesvarkens kunnen verder verbeterd worden. De financiële voordelen hieruit voortvloeiend zijn naar verwachting niet van die omvang dat daarmee de continuïteit van het bedrijf wordt gewaarborgd.
De opvolger ziet enige mogelijkheden in de opfok van fokvaarzen en slachtvaarzen. De hinderwetvergunning laat echter maar 25 koeien toe. De omvang van dergelijke activiteiten zal daarom maar beperkt kunnen zijn. Op het moment zijn de opbrengsten van deze activiteiten laag. In betere tijden zullen de extra opbrengsten uit deze takken door de kleine omvang hiervan eveneens beperkt zijn.
De boomteelt heeft volgens de opvolger op zijn bedrijf mogelijkheden. Voor de beschrijving van de mogelijkheden en de moeilijkheden van de boomteelt wordt verwezen naar hetgeen in paragraaf 3.1.3 hierover is gezegd. Daar het bedrijf in de toekomst een eenmansbedrijf zal zijn is voor deze tak maar een beperkte hoeveelheid arbeid beschikbaar. De maatschap zal echter nog zeker 10 jaar duren. In die tijd is er voldoende arbeid beschikbaar om de boomteelt arbeidstechnisch rond te krijgen. Na de gehele overname zal dit moeilijker worden. De oppervlakte grond is een beperkende factor voor het opzetten van de boomteelt. De ruwvoervoorziening voor het vee is nu al aan de krappe kant. Er kan dus maar een zeer beperkte hoeveelheid grond gebruikt worden. In bijlage VII staan enkele mogelijkheden voor dit bedrijf aangegeven.
De opvolger geeft als mogelijke recreatie-activiteit op het bedrijf aan de mini-camping. In paragraaf 3.1.3 is geconstateerd dat dit als een kleine aanvulling op het inkomen kan worden gezien. Stallingsmogelijkheden voor caravans zijn in dat gebied al in ruime mate aanwezig en dit wordt derhalve niet door de opvolger overwogen als mogelijke extra inkomstenbron. Daarnaast ziet hij mogelijkheden in extra opbrengsten door beheer en onderhoud van landschapselementen.
De bedrijfsopvolger heeft groot vertrouwen in de mogelijkheid om in de toekomst grond en quotum aan te kopen van de buren. Doet een dergelijke situatie zich voor dan dient de opvolger wel één van de hoogste bieders zo niet de hoogste bieder te zijn. Stel hij kan 4 hectare grond à f 60.000,-/ha met 80.000 kg melkquotum à f 4,- /kg van de buren kopen. Dit is een verdubbeling van plan 2, plan 2 bleek niet aantrekkelijk. Bovendien moet bij een aankoop van een dergelijke omvang ook geïnvesteerd worden in gebouwen waardoor de rendabiliteit van de aankoop nog verlaagd wordt. Tevens dient opgemerkt te worden dat door een dergelijke (grote) aankoop het bedrijf nog niet bij de grotere bedrijven gaat behoren.

De toekomst van het bedrijf blijft onzeker, ongeacht welke extra activiteiten de opvolger ook zal ondernemen. Op korte termijn (tijdens de maatschapsperiode) kan het uitoefenen van een (parttime) baan door de opvolger uitkomst bieden. Daarnaast kan men trachten enige extra inkomsten te verwerven uit recreatie-activiteiten. Een andere mogelijkheid in die periode is

het beginnen met een eenvoudige boomteelt, in combinatie met recreatie-activiteiten. Dit lijkt ook voor de lange termijn een goede optie. Een andere goede oplossing voor de lange termijn kan zijn het uitoefenen van een full-time baan in combinatie met het runnen van een gespecialiseerd veehouderijbedrijf. Hiertoe zou een bedrijfstak moeten worden afgestoten. De vrijkomende stalruimte kan gebruikt worden als stalling. Deze optie heeft echter niet de voorkeur van de bedrijfsopvolger.

Uit het voorgaande mag duidelijk zijn dat het bedrijf in de huidige omvang en opzet onvoldoende bestaans-(en dus continuïteits)mogelijkheden biedt aan de opvolger. Welke oplossing de opvolger ook kiest, de toekomstig ondernemer zal andere, extra, activiteiten moeten ontplooien wil hij een voldoende inkomen kunnen realiseren en het agrarisch bedrijf op de lange termijn kunnen voortzetten.

4.3 Bedrijf C

4.3.1 Huidige bedrijfssituatie en toekomstplannen

Naast een melkveehouderijtak met 237.231 kg quotum dat met circa 35 melkkoeien wordt volgemolken, heeft bedrijf C een zeugentak met 45 zeugen. De varkens zijn gehuisvest in twee stallen die dateren van 1974. De biggen worden na het spenen verplaatst. Het melkvee is gehuisvest in een ligboxenstal die in 1989 is gebouwd. Het bedrijf heeft 22,6 ha zandgrond waarvan, 20,6 ha in eigendom en 2 ha in pacht. Van de beschikbare oppervlakte wordt 17 ha gebruikt als grasland en op 5,6 ha wordt maïs verbouwd. In 1992 werd tevens 5 ha land op enige afstand van het bedrijf gepacht voor de duur van 1 jaar. Het melkquotum is in een aantal jaren uitgebreid met 60.000 kg melk op pachtbasis (de grond behorende bij het melkquotum is gepacht) waarmee het quotum op de huidige omvang is gekomen.

Het is de bedoeling dat het bedrijf over 5 à 7 jaar wordt overgenomen door de zoon (30 jaar) van de huidige ondernemer. De zoon is al enkele jaren getrouwd en heeft een volledige baan buiten het bedrijf. De partner van de zoon werkt momenteel zo'n acht uur per week in loondienst, eveneens buiten het bedrijf. De bedrijfsovername is voor de ouders belangrijk. Zij staan dan ook positief tegenover de overname van het bedrijf door de zoon. Ook de partner van de zoon staat achter de overname. De andere kinderen hechten minder belang aan de bedrijfsovername, doch maken geen bezwaar tegen het overnemen van het bedrijf door hun broer.
De zoon heeft een HAS-opleiding aangevuld met de Hogere Kaderopleiding Dierveredeling. Als juridische overnameconstructie is gekozen voor de maatschap. Het bedrijf vraagt nu minimaal 60 uur arbeid per week, waarvan de zoon 25 uur levert. Alle werkzaamheden worden in eigen beheer en grotendeels in samenwerking met collega-veehouders in de buurt uitgevoerd.

De doelstelling van de bedrijfsopvolger kan worden omschreven als het toewerken naar een volledige baan op het veehouderijbedrijf waarbij er een voldoende rendabiliteit moet worden gerealiseerd. Het aantal te werken uren is van minder belang, als de werkomstandigheden maar goed zijn. Voor de opvolger is het echter onduidelijk of die doelstelling werkelijk te realiseren is. Het aanhouden van een baan - in een minder omvangrijke vorm - behoort tot de mogelijkheden in de toekomst.
De opvolger denkt dat het bedrijf in zijn huidige omvang een onzekere toekomst biedt. De zeugentak heeft naar zijn mening geen toekomst. Het zelf afmesten van de biggen zou soelaas kunnen bieden, maar is niet op het bedrijf te realiseren vanwege de ontoereikende hinderwetvergunning. De zeugentak in de huidige vorm zal waarschijnlijk over een kleine tien jaar worden afgestoten. De melkveehouderij heeft volgens de opvolger wel toekomst, maar is ondanks de recente investeringen in huisvesting en melkquotum klein en financieel gezien moeilijk uit te breiden.
De opvolger op dit bedrijf heeft ruime ideeën. Zo bestaat het idee om het huidige bedrijf te verkopen en met de opbrengst daarvan een bedrijf in het noorden van het land aan te kopen. De familie -met name de ouders- zal hier niet zonder slag of stoot mee accoord gaan. Het

huidige bedrijf zou de opvolger graag uitbreiden met de aankoop van een vleesvarkensbedrijf om daar de eigen biggen af te mesten. Ook het exploiteren van het bedrijf, al dan niet met de zeugentak in combinatie met een baan is een mogelijkheid. Een andere mogelijkheid die de opvolger noemt is het opzetten van een geitenhouderij, met gelijktijdige afstoting van de zeugentak.

Het voorgaande heeft geleid tot het opstellen en doorrekenen van drie bedrijfsplannen:

- Bedrijfsplan 0: De huidige bedrijfssituatie d.w.z. 237.231 kg melkquotum, 22,6 ha grond en 45 zeugen.
- Bedrijfsplan 1: Het huidige bedrijf wordt verkocht. Met de vrijkomende middelen wordt een gespecialiseerd melkveebedrijf opgezet in Groningen met een melkquotum van 302.231 kg.
- Bedrijfsplan 2: Naast het huidige bedrijf wordt een part-time baan door de opvolger uitgeoefend waaruit een bruto inkomen van f 25.000 per jaar wordt behaald. De zeugentak wordt in dit plan afgestoten en de meeste werkzaamheden op het bedrijf worden door de loonwerker uitgevoerd.

4.3.2 Resultaten van de bedrijfsplannen

In tabel 4.3.1 zijn voor elk bedrijfsplan de bedrijfseconomische resultaten weergegeven bij de omstandigheden van 1992.

De arbeidsopbrengst melkvee die bedrijf C realiseert met de drie plannen is positief. Bij plan 1, verhuizen naar Groningen, is de arbeidsopbrengst het hoogst. Vooral het grotere melkquotum (+65.000 kg) en de relatief lagere vaste kosten maken deze stijging mogelijk. Ten opzichte van de andere plannen is er immers geen overcapaciteit in de stal en dezelfde machines kunnen voor een grotere produktie worden benut. Plan 2 heeft een lagere arbeidsopbrengst melkvee dan plan 0. Hier vindt een verschuiving binnen de niet-toegerekende kosten plaats. Door het regelmatig inschakelen van de loonwerker voor werkzaamheden op het bedrijf nemen de kosten van loonwerk toe en zijn de kosten van machines en werktuigen lager. Het uiteindelijke resultaat is dat het totaal van de niet-toegerekende kosten ruim f 5.000 hoger en de arbeidsopbrengst een zelfde bedrag lager is dan in plan 0.

Tabel 4.3.1 *Bedrijfseconomische resultaten per bedrijfsplan in 1992 (gld).*

	C plan 0	C plan 1	C plan 2
arbeidsopbrengst melkvee	24831	57320	19697
arbeidsopbrengst zeugen	-1126	0	0
arbeidsopbrengst vleesvarkens	0	0	0
ARBEIDSOPBRENGST GEZIN	**23705**	**57320**	**19697**
berekende - betaalde rente	68986	33494	57092
GEZINSINKOMEN UIT BEDRIJF	**92691**	**90814**	**76789**
inkomen van buiten bedrijf	0	0	26992
TOTAAL GEZINSINKOMEN	**92691**	**90814**	**103781**
betaalde belasting/volksverzekeringen	-15847	-15481	-20502
BESTEEDBAAR INKOMEN	**76844**	**75333**	**83279**
gezinsbestedingen	-58900	-58900	-58900
BESPARINGEN	**17944**	**16433**	**24379**
afschrijvingen	53691	43267	29812
-gebouwen	36621	25447	17152
-machines en werktuigen	17070	17820	12660
nieuwe leningen	0	0	0
aflossingen	0	0	0
jaarlijkse vervangingsinvesteringen	-53691	-43267	-29812
VERANDERING LIQUIDE MIDDELEN	**17944**	**16433**	**24379**

De zeugentak zoals die op het huidige bedrijf aanwezig is, levert onder de omstandigheden van 1992 een arbeidsopbrengst op van f -1.126. De niet-toegerekende kosten voor onroerende goederen zijn gebaseerd op de vervangingswaarde van een stal voor 45 zeugen. De kosten zijn berekend met de IKC-normen voor afschrijving, onderhoud en rente. Gezien de leeftijd (19 jaar) van de gebouwen en de inrichting kan geconstateerd worden dat op dit bedrijf de afschrijvingen lager zijn dan de norm. Volgens de norm worden de gebouwen in 20 jaar en de inrichting in 10 jaar afgeschreven. Bij plan 1 en 2 is gesteld dat de zeugentak wordt afgestoten, derhalve is er geen arbeidsopbrengst van de zeugentak.

In de huidige situatie heeft het bedrijf een hoog percentage eigen vermogen gezien de hoogte van de post berekende minus betaalde rente. Plan 1 leidt tot een substantiële daling van deze post door het extra vreemd vermogen dat nodig is voor de bedrijfsverplaatsing. De daling van de berekende minus betaalde rente bij plan 2 wordt veroorzaakt door de kleinere omvang van het machinepark en het afstoten van de varkenstak waardoor de berekende rente lager is. De arbeidsopbrengst van het gezin vermeerderd met de berekende minus

betaalde rente geeft het gezinsinkomen uit het bedrijf. Plan 2 scoort met f 76.789 het laagst op dit punt. Dit wordt veroorzaakt door het lagere inkomen van het melkvee.
Het totale gezinsinkomen is bij plan 2 met een bedrag van f 103.781 het hoogst. Het inkomen van buiten het bedrijf is hier expliciet meegenomen. De opvolger heeft aangegeven dat dit voor hem een reëel bedrijfsplan is. Het inkomen van buiten het bedrijf wordt gevormd door de inkomsten uit de parttime baan (f 25.000) én de rente-inkomsten uit het vrijkomende vermogen uit de verkoop van de zeugen. Het lagere gezinsinkomen uit het bedrijf wordt in plan 2 dus in ruime mate gecompenseerd door het inkomen dat de opvolger buiten het bedrijf verdient. Het totale gezinsinkomen bij alle plannen is van een dusdanige omvang dat er een behoorlijk bedrag aan belastingen en premies volksverzekeringen betaald moet worden. De belastingen en premies te betalen over het buiten het bedrijf verdiende inkomen zijn hierin verrekend. Na aftrek van de belasting/premies volksverzekeringen en de gezinsbestedingen resteren de besparingen. De besparingen (en daarmee de verandering in liquide middelen) zijn bij alle plannen positief. Voor de huidige situatie worden de besparingen op f 17.944 berekend. Het grootste verschil in de besparingen (tussen plan 1 en 2) is slechts f 6.404. De besparingen kunnen gebruikt worden voor verdere investeringen en/of het aflossen van het vreemd vermogen, waardoor de besparingen en de verandering in liquide middelen in de toekomst gunstiger worden. De continuïteit van het bedrijf bij de omstandigheden in 1992 is dus in voldoende mate verzekerd.

In tabel 4.3.2 zijn de besparingen per bedrijfsplan bij andere omstandigheden weergegeven. Met veranderende (beleids)omstandigheden is rekening gehouden door de plannen aan de hand van de scenario's door te rekenen.

Tabel 4.3.2 *Besparingen per plan bij veranderende omstandigheden (gld).*

	C plan 0	C plan 1	C plan 2
Omstandigheden 1992	17994	16433	24379
Beleidstrend scenario	3210	-5406	770
Vrije markt scenario	4956	-4889	3737

Uit de tabel blijkt dat de besparingen die onder de omstandigheden in 1992 kunnen worden gerealiseerd, drastisch dalen als de omstandigheden zich wijzigen volgens de opgestelde scenario's. Het verschil in de besparingen tussen het beleidstrend en het vrije markt scenario is miniem. Met de huidige bedrijfssituatie blijkt het mogelijk onder alle omstandigheden positieve besparingen te realiseren. Het starten van een gespecialiseerd melkveebedrijf in Groningen, plan 1, geeft alleen onder de omstandigheden van 1992 positieve besparingen. Onder het beleidstrend en het vrije markt scenario zijn de besparingen negatief. Bedrijfsverplaatsing is dus economisch niet voordelig. De sociale problemen die met de bedrijfsverplaatsing gepaard gaan, maken bedrijfsverplaatsing op korte termijn evenmin aantrekkelijk.
Plan 2 geeft onder de omstandigheden van 1992 de hoogste besparingen. Deze besparingen verdwijnen als het bedrijf doorgerekend wordt onder het beleidstrend en vrije markt

scenario. De besparingen zijn dan net positief. Daarmee liggen de besparingen van plan 2 onder het beleidstrend en vrije markt scenario tussen die van plan 0 en 1 in.

4.3.3 Toekomst van het bedrijf en de rol van alternatieven

In de voorgaande paragraaf is aangegeven dat de continuïteit van het bedrijf niet direct bedreigd wordt. Indien de omstandigheden zich wijzigen in de omstandigheden zoals beschreven in de scenario's dan worden de besparingen zeer laag tot zelfs negatief in plan 1. Door een langer gebruik van de stallen en machines kunnen de afschrijvingskosten verlaagd worden waardoor de besparingen in werkelijkheid hoger uitkomen dan hier berekend. Ook door onderhoud en vervangingsinvesteringen in eigen beheer te doen kunnen de besparingen worden vergroot. Daarnaast kunnen de gezinsbestedingen lager zijn dan aangenomen.

Alle berekeningen en plannen houden geen rekening met de bedrijfsovername door de zoon. De zoon krijgt door zowel op het bedrijf te werken als een volledige baan buiten het bedrijf uit te oefenen, voldoende gelegenheid eigen vermogen op te bouwen. Ook de echtgenote van de opvolger draagt hieraan bij middels een deeltijdbaan. Wanneer de ouders bij de uiteindelijke bedrijfsovername genoegen nemen met een redelijke prijs voor het bedrijf, dan hebben zij een voldoende inkomen, nl. de AOW en de rente van het vermogen verkregen uit de bedrijfsoverdracht aan de zoon, voor de oude dag. De zoon hoeft dan maar weinig extra vreemd vermogen aan te trekken, zodat de rentelasten weinig stijgen, waardoor er voor hem en zijn echtgenote een voldoende inkomen te realiseren is en er ruimte overblijft om uitbreidings-en aanpassingsinvesteringen te doen.

De opvolger heeft aangegeven dat de zeugentak op het bedrijf een onzekere toekomst heeft. De stallen zijn vrij oud en de afzet van de biggen kan in de toekomst problemen gaan geven door de te kleine koppels. Alle biggen worden nu afgezet naar een (relatief) klein vleesvarkensbedrijf in de buurt. De opvolger is op zoek naar alternatieven voor de zeugentak. Ten aanzien van alternatieven en veranderingen op het bedrijf heeft de opvolger ruime ideeën.
Allereerst is de opvolger van mening dat er nog financiële voordelen te halen zijn door het optimaliseren van de dierlijke produktie op het bedrijf. De besparingen zullen hierdoor kunnen toenemen maar niet in die mate dat de daling in de besparingen onder gewijzigde omstandigheden kan worden goedgemaakt.

Zoals al eerder aangegeven overweegt de opvolger een vleesvarkensbedrijf aan te kopen om de biggen af te mesten. De zeugenstallen zullen dan op termijn vervangen of gerenoveerd moeten worden, ten einde het gesloten varkensbedrijf te kunnen handhaven. Voor een financiële onderbouwing van een dergelijk plan wordt verwezen naar berekeningen betreffende bedrijf A, plan 1.

De opvolger heeft ook belangstelling voor de geitenhouderij. Door het afstoten van de varkenstak komt er ruimte vrij voor het opzetten van een melkgeitenhouderij. Het vermogen vrijkomend uit de varkenstak kan in het opzetten van de melkgeitentak worden geïnvesteerd. De varkensstallen zullen voor deze omschakeling aangepast moeten worden. Een berekening van de opbrengsten en kosten van een geitenhouderijtak is vermeld in de bundel "Toekomstperspectieven voor kleine gemengde veehouderijbedrijven in Overijssel: bijlagen" van De Boer en Van den Oord. De arbeidsopbrengst die berekend wordt bij 100 melkgeiten is f 6.592,-. Dit is een hogere arbeidsopbrengst dan die van de huidige zeugentak. De arbeidsbehoefte van de geitentak is sterk afhankelijk van de inrichting van de geitenstal. De arbeidsbehoefte bij 100 melkgeiten is echter zeker niet minder dan de arbeidsbehoefte van de huidige zeugentak. De opbrengsten van de geitenhouderij variëren per regio en per jaar sterk. Kortom, de risico's om in deze tak met een kleine afzetmarkt te investeren zijn niet kleiner dan in de varkenshouderij.
De opvolger houdt de ontwikkelingen in de verdiensten die te behalen zijn met de rundveehouderij, bijvoorbeeld slachtvaarzen en vleesstieren, in de gaten. Ook is hij, mits economisch aantrekkelijk, bereid over te schakelen naar scharrelvarkens. De aanpassingen die hiervoor in de stallen moeten worden gedaan zijn in huidige bedrijfssituatie gering. Andere veehouderijtakken als paling, meervallen, struisvogels en bizon worden door de opvolger niet op voorhand afgewezen. Daarnaast overweegt de opvolger meer krachtvoer voor de koeien te gaan verbouwen, waardoor de aankoop van krachtvoer en het ruwvoeroverschot verminderd kan worden. Ook verwacht de opvolger dat hierdoor de mineralenbalans verbeterd kan worden.

Het gebied waarin het bedrijf zich bevindt valt niet in een reservaat- of beheersgebied. Mocht deze situatie zich in de toekomst onverhoopt toch voordoen dan staat de opvolger niet afwijzend tegenover het afsluiten van een beheersovereenkomst. Ook verdere ontwikkelingen op het gebied van betaalde natuurproduktie door boeren worden nauwlettend gevolgd.
De opvolger heeft nu een volledige baan buiten het bedrijf. Plan 2 geeft aan dat de opvolger het idee heeft om deze baan in de toekomst in een of andere vorm voort te zetten. Echt grote financiële voordelen volgen niet uit dit plan. Wel neemt de variatie in het inkomen af, daar het inkomen dat met de baan verdiend wordt een vast karakter heeft. De echtgenote werkt ongeveer een dag in de week in loondienst. In de toekomst wil zij blijven werken. Dit kan zijn op het bedrijf maar ook ergens anders in loondienst. Door deze flexibiliteit in de arbeid zijn er diverse mogelijkheden nevenactiviteiten op het bedrijf te starten. De beschikbare arbeid is niet direct een probleem.

Door de achtergrond van de bedrijfsopvolger en zijn echtgenote is er ook belangstelling voor activiteiten op het gebied van de recreatie en opvang van randgroepen. Activiteiten in de recreatie die mogelijkheden bieden op het bedrijf zijn de mini-camping (zie paragraaf 3.1.3), stacaravans, manege en excursieboerderij. Een manege op dit bedrijf is niet reëel gezien de investeringen die hiervoor nodig zijn. Deze kunnen beter in de melkvee- of varkenstak worden gedaan. Voor een excursieboerderij is een bedrijf met alleen zeugen en melkkoeien niet aantrekkelijk. Misschien dat het mogelijk is enkele keren per jaar een schoolklas of

andere kleine groepen belangstellenden te ontvangen. De inkomsten hieruit zijn te zien als een aanvulling op het totale inkomen. Voor een professionele excursieboerderij is het bedrijf niet toegerust en het bedrijf is daar niet snel en eenvoudig geschikt voor te maken.

De opvang van randgroepen (bijvoorbeeld geestelijk gehandicapten, ex-psychiatrische patiënten en afkickende verslaafden) kan in grote mate beslag leggen op de beschikbare arbeid, terwijl de inkomsten daaruit erg onzeker zijn. Het rendement van dergelijke activiteiten is derhalve niet vast te stellen. Wil men toch iets dergelijks ondernemen dan is de beste oplossing dit niet in groepen maar per individu te doen en te beschouwen als incidentele extra activiteit en inkomstenbron.
Uitgesproken belangstelling van het echtpaar (vooral van de partner) is er voor het opzetten van een hondenpension. Als de zeugentak wordt afgestoten is er ruimte om na enige aanpassingen van de varkensstallen daarin een hondenpension te beginnen. De rendabiliteit van een hondenpension varieert sterk naar vestigingsplaats, aangeboden faciliteiten, bezettingsgraad en seizoensgebonden vraag. In bijlage VIII is een voorbeeldberekening van de arbeidsopbrengst van een dierenpension gegeven. Het aantal van 22 dieren vraagt per dag ongeveer 4 uur arbeid en levert bij de gestelde uitgangspunten een arbeidsopbrengst op van f 31.217.
De continuïteit van het bedrijf is op dit moment niet in gevaar. In de toekomst zal het echter wel moeilijker worden om voldoende inkomen uit het bedrijf te realiseren. De bedrijfsopvolger en zijn partner staan in grote mate open voor veranderingen op het bedrijf. Het optimaliseren van de huidige bedrijfsopzet, het opzetten van andere produktietakken, bedrijfsverplaatsing, recreatie-activiteiten en het uitoefenen van een part-time baan worden allemaal overwogen. Het melkvee zal voor dit bedrijf de belangrijkste tak blijven. Indien de zeugentak afgestoten wordt, biedt dit ruimte voor andere activiteiten. De beste mogelijkheid is dan waarschijnlijk de melkveehouderij in combinatie met een part-time baan waarbij andere activiteiten in de varkensstallen gaan plaatsvinden, mogelijkerwijs is dit een hondenpension. Op deze manier creëert men ruimte om de melkveetak uit te breiden. In de verre toekomst ontstaat er dan ruimte het idee van het opzetten van een gespecialiseerd melkveebedrijf in Groningen werkelijkheid te laten worden.

4.4 Bedrijf D

4.4.1 Huidige bedrijfssituatie en toekomstplannen

Bedrijf D is een gemengd veehouderijbedrijf bestaande uit een melkveetak met een melkquotum van 198.000 kg, dat met ongeveer 32 koeien wordt volgemolken, en een varkenstak met 125 opfokzeugen. Het melkvee is gehuisvest in een ligboxenstal met 47 koeplaatsen die in 1981 is gebouwd. De opfokzeugen worden gehouden in een stal die in 1986 gebouwd is en toendertijd bedoeld was voor vleesvarkens. De opvolger kreeg de mogelijkheid opfokzeugen te gaan houden en is derhalve overgeschakeld. De gebouwen zijn in eigendom. De grond wordt gepacht. Het bedrijf heeft de beschikking over 19,6 ha goed verkavelde grond waarvan 15,6 ha grasland en 4 ha maïsland.
Vader en zoon werken samen in een maatschap. Het is de bedoeling dat zij nog drie jaar in maatschap samenwerken waarna de zoon het bedrijf zelfstandig zal voortzetten.De andere kinderen hebben geen overwegende bezwaren tegen de bedrijfsovername. De zoon is getrouwd en woont reeds in de bedrijfswoning. De opvolger heeft na de LAS en MAS nog enkele aanvullende cursussen op melkveehouderijgebied gedaan. De opvolger werkt momenteel zo'n 40 uur per week op het bedrijf en verder deels bij de plaatselijke loonwerker. Het bedrijf vraagt momenteel ongeveer 70 uur arbeid per week. De loonwerker neemt het inkuilen en de mestverspreiding voor zijn rekening.

De doelstelling van de opvolger kan omschreven worden als het exploiteren van het veehouderijbedrijf als éénmansbedrijf, waarop eventueel meer werkzaamheden in loonwerk worden verricht dan nu het geval is. Het bedrijf moet daarbij ten eerste rendabel zijn. Een werkweek van 60 tot 70 uur is dan acceptabel; er dient in elk geval voldoende tijd over te blijven voor een privé-leven. Zijn echtgenote heeft een baan buitenshuis en heeft geen echte belangstelling voor het bedrijf. Op het bedrijf meewerken doet zij nu bij uitzondering. Ook in de toekomst zal dit voldoende moeten zijn.
De opvolger denkt dat het bedrijf in de huidige vorm toekomst heeft, mede omdat het een pachtbedrijf betreft. De opvolger zou graag de melkveetak uitbreiden door aankoop van melkquotum. Indien mogelijk zal uitbreiding van grond en quotum via aankoop van naburige bedrijven plaatsvinden. Onduidelijk is of de grond dan gepacht of gekocht moet worden. Dit heeft grote invloed op de mate waarin vreemd vermogen nodig is voor de bedrijfsvergroting.

Uit het voorgaande blijkt dat de veehouder een sterke voorkeur heeft voor de melkveehouderij. Een gespecialiseerd melkveebedrijf lijkt hem ideaal. Plantaardige takken op het bedrijf worden alleen in overweging genomen als deze voldoende rendement opleveren en weinig grond en arbeid vragen. De grond is in eerste instantie voor de melkveehouderijtak bestemd en de arbeid voor de melkvee- en de varkenstak. Het produceren op een meer duurzame produktiewijze (ecologisch, scharrelen) zal niet uit principe worden gedaan. Overschakelen wordt pas overwogen bij economisch voordeel van deze produktiewijze. Buitenshuis werken naast het bedrijf heeft niet de voorkeur, het werken bij de loonwerker zal dan ook na voltooiing van de bedrijfsovername worden beëindigd. Het aanbieden van

recreatiefaciliteiten op het bedrijf is vanwege het pachten van de grond niet mogelijk en wordt ook niet gezien als mogelijkheid om aanzienlijke financiële voordelen mee te behalen.

Voor dit bedrijf zijn op basis van de voorkeuren van de veehouder twee bedrijfsplannen doorgerekend te weten,

- Bedrijfsplan 0: De huidige bedrijfssituatie d.w.z. 198.000 kg melkquotum, 19,6 ha grond en 125 opfokzeugen.
- Bedrijfsplan 1: Het melkquotum wordt met 100.000 kg melkquotum (aangekocht op pachtbasis) tot 298.000 kg uitgebreid, in verband daarmee wordt eveneens 667 kg fosfaatquotum gekocht.

4.4.2 Resultaten van de bedrijfsplannen

De resultaten van de bedrijfseconomische berekeningen, die bij de omstandigheden van 1992 voor dit bedrijf zijn uitgevoerd, zijn in tabel 4.4.1. weergegeven.
Uit de tabel blijkt dat de huidige melkveetak onder de omstandigheden van 1992 een negatieve arbeidsopbrengst oplevert. De opbrengstprijs van de melk en de opbrengst uit omzet en aanwas van de melkkoeien zijn op dit bedrijf hoog. De negatieve arbeidsopbrengst wordt dus veroorzaakt door hoge kosten. Aangezien de toegerekende kosten op dit bedrijf op een normaal niveau zijn, moeten de relatief hoge kosten worden veroorzaakt door de niet-toegerekende kosten. Deze kosten zijn inderdaad aan de hoge kant. De oorzaak hiervan is de hoge onderbezetting van de melkveestal en het uitgebreide machinepark op dit bedrijf. Het bedrijf beschikt onder andere over twee tractoren, een kuilvoersnijder, een voermengwagen en alle werktuigen die nodig zijn voor de ruwvoederwinning.

De aankoop van melkquotum kan de arbeidsopbrengst sterk doen stijgen. De aankoop van 100.000 kg melkquotum doet de arbeidsopbrengst met f 46.005 stijgen tot f 39.639. Door de overcapaciteit op het bedrijf zijn de additionele opbrengsten hoger dan de additionele kosten van de extra melkproduktie. Het is dus aantrekkelijk voor dit bedrijf om melkquotum aan te kopen. In dit plan verdwijnt wel het ruwvoederoverschot en moet er meer veevoeder worden aangekocht. De overcapaciteit van het bedrijf ten aanzien van grond en gebouwen en machines verminderd eveneens.
De 125 opfokzeugen leveren een arbeidsopbrengst van f 15.411. Bij deze berekening is uitgegaan van een afkeuringspercentage van 14%. De uitgeselecteerde zeugen worden verkocht als vleesvarkens. In vergelijking met een zeugentak of een vleesvarkenstak schommelen de opbrengsten van opfokzeugen veel minder. Het risico van het houden van opfokzeugen is dus minder groot. De toegerekende kosten van de opfokzeugen bestaan voornamelijk uit de aankoop van de biggen en de voerkosten. De niet-toegerekende kosten worden gevormd door de afschrijving, onderhoud en berekende rente voor de huisvesting. Wanneer de stal en inrichting langer gebruikt worden dan aangenomen in de berekeningen dan zijn de afschrijvingskosten lager. De levensduur van de inrichting zal in de praktijk echter vaak niet langer zijn dan de norm vanwege het agressieve klimaat in de stal. Het gebouw zelf gaat in de praktijk bij goed onderhoud vaak langer mee.

Tabel 4.4.1 *Bedrijfseconomische resultaten per bedrijfsplan in 1992 (gld).*

	D plan 0	D plan 1
arbeidsopbrengst melkvee	-6416	39639
arbeidsopbrengst opfokzeugen	15411	15411
arbeidsopbrengst vleesvarkens	0	0
ARBEIDSOPBRENGST GEZIN	**8995**	**55050**
berekende - betaalde rente	47849	51921
GEZINSINKOMEN UIT BEDRIJF	**51027**	**64243**
inkomen van buiten bedrijf	0	0
TOTAAL GEZINSINKOMEN	**51027**	**64243**
betaalde belasting/volksverzekeringen	-1954	-5554
BESTEEDBAAR INKOMEN	**49073**	**58689**
gezinsbestedingen	-58900	-58900
BESPARINGEN	**-9827**	**-211**
afschrijvingen	63164	64466
-gebouwen	34562	35864
-machines en werktuigen	28602	28602
nieuwe leningen	0	0
aflossingen	0	0
jaarlijkse vervangingsinvesteringen	-63164	-64466
VERANDERING LIQUIDE MIDDELEN	**-9827**	**-211**

Door de hogere arbeidsopbrengst van het melkvee heeft plan 1 de hoogste arbeidsopbrengst van het gezin. Ook het gezinsinkomen uit het bedrijf is in plan 1 het hoogste. Uiteindelijk resteren uit beide plannen negatieve besparingen en verandering liquide middelen. Plan 1 doet het van de bedrijfsplannen nog het beste.

In tabel 4.4.2 zijn de besparingen van de twee bedrijfsplannen weergegeven voor 1992 en bij gewijzigde beleidsomstandigheden.

Tabel 4.4.2 *Besparingen per plan bij veranderende omstandigheden (gld).*

	D plan 0	D plan 1
Omstandigheden 1992	-9827	-211
Beleidstrend scenario	-36262	-23484
Vrije markt scenario	-19522	-24065

De beide bedrijfsplannen stellen de opvolger onder de drie verschillende beleidsomstandigheden niet in staat positieve besparingen te bewerkstelligen. De resultaten in 1992 zijn redelijk te noemen. Met name het aankopen van melkquotum op pachtbasis, plan 1, vermindert de ontsparingen aanzienlijk. Onder de toekomstscenario's zijn de resultaten die door dit bedrijf worden gerealiseerd echter een flink stuk lager dan onder de omstandigheden van 1992. De resultaten voor plan 0 zijn onder het beleidstrend scenario slechter dan onder het vrije markt scenario. Dit is grotendeels te wijten aan het afnemen van de produktiemogelijkheden, terwijl er voldoende produktiecapaciteit op het bedrijf aanwezig is. Deze produktiecapaciteit kan onder het vrije markt scenario wél volledig worden benut. Weliswaar levert dit scenario een lagere opbrengstprijs voor melk en vlees op, het blijkt toch mogelijk hierdoor de ontsparingen te verminderen. Plan 1 geeft weinig verschil te zien in besparingen onder de beide scenario's. Het gederfde inkomen als gevolg van de inkrimping van het melkquotum onder het vrije markt scenario kan bijna in zijn geheel worden gecompenseerd door meer melk te leveren boven het melkquotum hoewel dit tegen een lagere opbrengstprijs (wereldmarktprijs) moet gebeuren. Worden de plannen onderling vergeleken dan blijkt plan 1 het onder de omstandigheden van 1992 en onder het beleidstrend scenario beter te doen dan plan 0. Plan 1 doet het onder het vrije markt scenario slechter dan plan 0, de besparingen liggen echter in de buurt van die onder het beleidstrend scenario. Melkquotum aankopen is voor dit bedrijf dus aantrekkelijk.

4.4.3 Toekomst van het bedrijf en de rol van alternatieven

Uit de vorige paragraaf is gebleken dat op het bedrijf in de huidige opzet negatieve besparingen en verandering in liquide middelen worden gerealiseerd. Deze besparingen en verandering in liquide middelen in de huidige bedrijfsopzet vertonen een negatieve trend. Plan 1 geeft dit bedrijf ten opzichte van plan 0 onder omstandigheden van 1992 en het beleidstrend scenario betere resultaten.

Door de ontsparingen lijkt de continuïteit van het bedrijf op lange termijn in gevaar. Ook op dit bedrijf zijn echter de afschrijvingskosten hoog. Indien de gebouwen en machines op dit bedrijf langer dan de norm kunnen worden gebruikt, liggen de afschrijvingskosten lager. Ook de kosten van onderhoud zijn lager als de opvolger dit zelf uitvoert. Tevens kunnen de gezinsbestedingen vanuit het inkomen uit het bedrijf zich op een lager niveau bevinden dan hier aangenomen. Voor dit bedrijf is dit zelfs waarschijnlijk daar de opvolger nog gedeeltelijk bij de loonwerker werkt en de partner van de opvolger een volledige baan buiten het bedrijf

heeft. Een gedeelte van deze inkomsten kan worden aangewend voor de totale gezinsbestedingen. De gezinsbestedingen vanuit het gezinsinkomen uit het bedrijf kunnen hierdoor lager liggen terwijl de totale gezinsbestedingen op het zich hier aangenomen niveau bevinden. Door lagere afschrijvingskosten, lagere onderhoudskosten en lagere gezinsbestedingen vanuit het gezinsinkomen uit het bedrijf kunnen er toch positieve besparingen en een toename in de liquide middelen worden gerealiseerd. Op deze manier ontstaat er financiële ruimte om te investeren in het aankopen van het melkquotum van plan 1. De stijging van de betaalde rente kan door de toename in liquide middelen beperkt worden. De sterke stijging van de arbeidsopbrengst van plan 1 wordt dan niet teniet gedaan door een sterke daling van de post berekende minus betaalde rente. Het bedrijf zal dan zeker onder de huidige beleidsomstandigheden positieve besparingen realiseren. Onder mogelijke toekomstige omstandigheden is het echter onzeker of dit lukt.

De prestaties van het melkvee kunnen volgens de veehouder nog verbeteren. Met name de melkproduktie van de koeien kan nog omhoog. Voor de prestaties van de opfokzeugen is hij meer afhankelijk van het uitgangsmateriaal dat hij aangeleverd krijgt. De mogelijkheden om de resultaten in deze tak te verhogen zijn dus veel beperkter. De opvolger verwacht met de verbetering van de technische resultaten de financiële resultaten met enkele duizenden guldens te kunnen verbeteren. De hoge kosten van de gebouwen zijn op korte termijn moeilijk te beïnvloeden. De hoge kosten van de machines en werktuigen kan de opvolger verlagen door bepaalde machines niet meer te vervangen. De aandacht van opvolger is echter niet direct op de beheersing van de kosten van het machinepark gericht.
De opvolger heeft voorkeur voor de melkveehouderij maar staat niet afwijzend tegenover andere nieuwe activiteiten op of naast het bedrijf. Het flexibele dienstverband bij de loonwerker getuigd hiervan. Deze activiteit kan plaatsvinden doordat de vader inspringt bij werkzaamheden op het bedrijf. Daar de vader op leeftijd is zal het werken buiten het bedrijf op termijn vrijwel onmogelijk worden. Het werk op het bedrijf is dan niet meer te combineren met een (deeltijd) baan. Het eventueel afstoten van de opfokzeugen, waardoor het melkveebedrijf gecombineerd kan worden met een baan lijkt niet aan te raden daar de opfokzeugen een positieve bijdrage leveren aan de arbeidsopbrengst van het gezin.

Het opstarten van nieuwe activiteiten op het bedrijf wordt beperkt door het feit dat de grond wordt gepacht. Dit betekent dat voor het veranderen van de bestemming van de grond toestemming van de verpachter nodig is. Activiteiten in de recreatieve-sfeer zijn hierdoor niet mogelijk. De belangstelling van de opvolger ligt ook niet bij deze activiteiten. De opvolger heeft in geringe mate belangstelling voor de boomteelt. Hij denkt er bijvoorbeeld aan om een kwart hectare grasland te bestemmen voor de teelt van coniferen of heesters. De opvolger lijkt niet echt achter de boomteelt te staan. Hij ziet dit meer als een kleine aanvullende activiteit op het bedrijf, die pas ondernomen zal worden als de financiële toestand van het bedrijf dit noodzakelijk maakt. Ook hier is het de vraag of hij wel toestemming van de verpachter krijgt om grasland te gebruiken voor de boomteelt.
Het gebied waarin het bedrijf is gelegen valt niet in een gebied waarvoor beheersovereenkomsten kunnen worden afgesloten. De opvolger staat positief tegenover betaalde natuurproduktie. Indien de mogelijkheid wordt geboden beheersovereenkomsten af

te sluiten zal hij dit zeker overwegen. Daar het bedrijf rijk is aan percelen met bosranden, is er ook belangstelling om tegen een vergoeding aan deze randen meer tijd te besteden voor beheer en onderhoud. De inkomsten die hieruit verworven zouden kunnen worden ziet de opvolger als een aanvulling op het inkomen uit het bedrijf.
In de toekomst wil de opvolger, als het economisch verantwoord is, zelf krachtvoer gaan telen. Dit zou volgens de opvolger ook voordelig zijn voor de mineralenbalans. Er wordt gedacht aan maïs en voederbieten maar ook aan peulvruchten. Het huidige areaal is bestemd voor beweiding. Bij uitbreiding van de oppervlakte grond, gepacht of aangekocht, ontstaat er ruimte om dit plan uit te voeren. De bedoeling van de opvolger is dan het verminderen van de aankoop van veevoer en het verbeteren van de mineralenbalans.

Uit het voorgaande is gebleken dat het inkomen uit het bedrijf onvoldoende is maar dat het totale inkomen toch voldoende is doordat er veel inkomsten van buiten het bedrijf worden verkregen. Deze inkomsten verbeteren de continuïteit van het bedrijf sterk en verminderen de noodzaak andere extra activiteiten op het bedrijf te overwegen en op te zetten. Het is aan te raden de huidige inkomsten van buiten het bedrijf zoveel mogelijk op peil te houden. Naast het doen van de gewenste gezinsbestedingen is het dan mogelijk te sparen en daarmee voor een belangrijk deel de verdere uitbreiding van het bedrijf te financieren, waardoor in de toekomst een volwaardig éénmansbedrijf kan ontstaan waarmee de opvolger zich een voldoende inkomen kan verschaffen.

4.5 Bedrijf E

4.5.1 Huidige bedrijfssituatie en toekomstplannen

Bedrijf E is een gemengd bedrijf met twee takken: melkveehouderij en zeugen. Voor de melkveehouderij is een melkquotum van 261.000 kg beschikbaar. Het melkquotum wordt met 41 koeien vol gemolken. De melkveestapel wordt op peil gehouden door eigen opfok. Het aantal zeugen is 79. Er is 24,5 hectare cultuurgrond beschikbaar. De grondsoort is zand. De oppervlakte grond is geheel in eigendom. Van de 24,5 hectare is 20 hectare in gebruik als grasland en 4,5 hectare wordt gebruikt voor de teelt van maïs. De grond is goed verkaveld en bevindt zich rond het bedrijf. De ligboxenstal met 51 koeplaatsen dateert uit 1970. Verder beschikt het bedrijf over een uitgebreid machinepark. De loonwerker komt alleen op het bedrijf voor het zaaien en oogsten van de maïs. De zeugen zijn in een stal gehuisvest die dateert uit 1977. De inrichting van de stal is naar behoren. Op het bedrijf is een mestsilo met een inhoud van 800 m3 aanwezig. In totaal is er opslagcapaciteit voor 7 maanden.
Vader en zoon zijn sinds kort in maatschap. De ouders vinden het ideaal dat hun levenswerk door de zoon wordt voortgezet. De andere kinderen zijn vooral technisch onderlegd, en hebben geen belangstelling voor de veehouderij. Zij maken geen bezwaar tegen de overname van het ouderlijk bedrijf door hun broer. De opvolger is 22 jaar. Zijn opleiding omvat de LAS en MAS aangevuld met enkele cursussen op het gebied van de melkveehouderij en de financiële administratie. De opvolger heeft sinds kort een partner. De toekomst van deze relatie is nog onzeker. Zij heeft wel een agrarische achtergrond en is, denkt men, bereid op het bedrijf mee te werken. Momenteel heeft zij een volledige baan. Zij zal deze baan, mede gezien de situatie, zo lang mogelijk voortzetten.

Bij het vaststellen van de maatschapsovereenkomst is geen einddatum genoemd. De maatschap zal zeker worden voortgezet tot het tijdstip waarop de ouders de pensioengerechtigde leeftijd bereiken. De ouders zijn nadien in ieder geval verzekerd van een basisinkomen. De uiteindelijke duur van de maatschap zal verder afhangen van de fiscale voordelen die met de maatschap te realiseren zijn en de ontwikkelingen in de relatie tussen de ouders, de zoon en zijn partner.
De opvolger heeft nog geen duidelijk omschreven doel met het bedrijf. Hij wil in ieder geval een veehouderijbedrijf uitoefenen dat hem redelijkerwijs een volledige baan verschaft. Het financieel resultaat uit het bedrijf dient zodanig te zijn dat er een voor hem voldoende inkomen resteert en de continuïteit van het bedrijf verzekerd is.
De opvolger besteedt gemiddeld 60 à 70 uur arbeid in het bedrijf. Het aantal uren wil hij als het enigszins mogelijk is op dit niveau houden. Zijn verwachting is echter dat naarmate het bedrijf groter wordt, hij toch meer uren in het bedrijf zal moeten steken. Efficiënter werken is slechts in beperkte mate mogelijk en biedt geen mogelijkheid de benodigde arbeidsuren substantieel te verlagen.

De opvolger heeft een voorkeur voor de melkveehouderij. Deze tak draagt op het moment het meeste bij aan het inkomen uit het bedrijf. De varkens zijn voor hem echter niet van ondergeschikt belang. De afzet van de biggen is geen probleem en zal, zo is zijn verwachting, ook geen probleem worden. Toch heeft de opvolger een vleesvarkensbedrijf aangekocht. Een gesloten varkensbedrijf is volgens hem voordelig uit overweging van ziekten, toekomstige regelgeving op dat gebied, afzet van de biggen en/of vleesvarkens en de grotere flexibiliteit in de bedrijfsvoering.

De plannen die vanuit het voorgaande zijn opgesteld en doorgerekend, zijn als volgt te omschrijven:

- Bedrijfsplan 0: De huidige bedrijfssituatie d.w.z. 262.000 kg melkquotum, 24,6 ha grond en 79 zeugen.
- Bedrijfsplan 1: De melkveehouderijtak wordt vergroot met de aankoop van 35.000 kg melkquotum op pachtbasis à f 1,- per % vet.
- Bedrijfsplan 2: Het bedrijf wordt verder uitgebreid. Naast de 35.000 kg melkquotum die in bedrijfsplan 1 is aangekocht, wordt een vleesvarkensbedrijf met ongeveer 500 vleesvarkensplaatsen aangekocht.

4.5.2 Resultaten van de bedrijfsplannen

In tabel 4.5.1 zijn de resultaten van de bedrijfseconomische berekeningen weergegeven die voor dit bedrijf op basis van omstandigheden in 1992 zijn uitgevoerd.
Uit de tabel blijkt dat onder plan 0, de huidige situatie, een negatieve arbeidsopbrengst voor het melkvee wordt berekend. De oorzaak van deze negatieve arbeidsopbrengst zijn de niet-toegerekende kosten. De melkopbrengsten, omzet en aanwas en de kosten voor veevoer zijn te kenmerken als "normaal". De niet-toegerekende kosten zijn daarentegen relatief hoog. Zowel de kosten van gebouwen en inventaris als van machines/werktuigen en inventaris zijn aan de hoge kant. De hoge kosten van gebouwen en inventaris worden veroorzaakt door de onderbezetting van de stal. Er zijn 10 koeplaatsen over. Het uitgebreide machinepark is de oorzaak van de hoge kosten voor machines en werktuigen. Er zijn onder andere twee tractoren van respectievelijk 60 en 80 pk aanwezig. Daarnaast beschikt het bedrijf over alle machines voor de graslandverzorging en ruwvoederwinning, inclusief een opraapwagen. Het gehele machine- en werktuigenpark is in de berekeningen tegen vervangingswaarde meegenomen. Het is echter de vraag of het verstandig is alle machines te vervangen. Met name het vervangen van de opraapwagen is discutabel. De loonwerker kan het inkuilen in veel gevallen sneller en goedkoper doen. Een andere mogelijkheid om de kosten van het inkuilen te verminderen is het inkuilen in samenwerking met buren uit te voeren.
De arbeidsopbrengst van het melkvee stijgt bij aankoop van melkquotum (plan 1 en 2). De opbrengsten van het melkvee stijgen terwijl de niet-toegerekende kosten gelijk blijven. De gebouwen en machines worden nu voor een groter melkquotum en groter aantal stuks melkvee gebruikt. Per kg melkquotum dalen de kosten hiervan dus, waardoor de marge per kg melkquotum wordt vergroot.

Tabel 4.5.1 *Bedrijfseconomische resultaten per bedrijfsplan in 1992 (gld).*

	E plan 0	E plan 1	E plan 2
arbeidsopbrengst melkvee	-9997	2374	2374
arbeidsopbrengst zeugen	-9681	-9730	-9730
arbeidsopbrengst vleesvarkens	0	0	13474
ARBEIDSOPBRENGST GEZIN	**-19678**	**-7356**	**6118**
berekende - betaalde rente	97311	90830	81782
GEZINSINKOMEN UIT BEDRIJF	**77633**	**83474**	**87900**
inkomen van buiten bedrijf	0	0	0
TOTAAL GEZINSINKOMEN	**77633**	**83474**	**87900**
betaalde belasting/volksverzekeringen	-18335	-21134	-21092
BESTEEDBAAR INKOMEN	59298	62340	66808
gezinsbestedingen	-58900	-58900	-58900
BESPARINGEN	**398**	**3440**	**7908**
afschrijvingen	86661	88138	124638
-gebouwen	46620	47997	84497
-machines en werktuigen	40041	40141	40141
nieuwe leningen	0	0	0
aflossingen	0	0	0
jaarlijkse vervangingsinvesteringen	-86661	-88138	-124638
VERANDERING LIQUIDE MIDDELEN	**398**	**3440**	**7908**

De arbeidsopbrengst van de zeugentak is voor dit bedrijf negatief. Een belangrijke oorzaak hiervan is het sterftepercentage van de biggen dat aan de hoge kant is. Ook de voerkosten waarbij zowel het voerverbruik als het prijsaspekt een rol speelt, zijn relatief hoog.
De vleesvarkenstak in plan 2 blijkt voor dit bedrijf een positieve arbeidsopbrengst op te leveren. Een gesloten varkensbedrijf is dus voor dit bedrijf voordelig. De sterke punten in dit plan zijn de lagere biggenprijs en de relatief lage voerkosten die gerealiseerd worden. Door deze sterke punten gecombineerd met de niet-toegerekende kosten die van een gemiddeld niveau zijn, levert de vleesvarkenstak een duidelijk positieve bijdrage aan de arbeidsopbrengst van het gezin.

De arbeidsopbrengst van het gezin is in plan 0 behoorlijk negatief. Uitbreiding van het melkquotum verbetert de totale arbeidsopbrengst aanzienlijk doch deze blijft negatief. De aankoop van het vleesvarkensbedrijf zorgt voor een positieve arbeidsopbrengst van het gezin.

De arbeidsopbrengst van het gezin plus de berekende minus betaalde rente geeft het gezinsinkomen uit het bedrijf. De post berekende minus betaalde rente is zeer hoog, daar het bedrijf vrijwel geheel met eigen vermogen is gefinancierd. De investeringen in de aankoop van melkquotum en van een vleesvarkensbedrijf verlagen deze post doordat de financiering van deze investeringen met vreemd vermogen plaatsvindt en daardoor de betaalde rente toeneemt. De post berekende minus betaalde rente heft in grote mate de verschillen in arbeidsopbrengst van het gezin op. Echter plan 2 is met een gezinsinkomen uit bedrijf van f 87.900 nog steeds het beste.
Na aftrek van de te betalen belastingen en premies volksverzekeringen en van de gezinsbestedingen resteren de besparingen. De besparingen zijn voor elk plan positief. Plan 0 geeft de laagste besparingen en plan 2 de hoogste. Onder de gestelde aannamen is de verandering in liquide middelen daarmee voor elk plan ook positief. De continuïteit van het bedrijf is dus niet in gevaar.
De gezinsbestedingen zijn bepaald op f 58.900. Verlaging van de gezinsbestedingen uit het bedrijf resulteert in extra besparingen. De afschrijvingen op dit bedrijf zijn aan de hoge kant door het uitgebreide machinepark. Wanneer de gebouwen en machines mede door goed onderhoud, langer gebruikt worden dan de norm dan dalen de afschrijvingskosten. Met name het niet vervangen van enkele machines (het verminderen van de vervangingsinvesteringen) kan de afschrijvingskosten verlagen. Ook het in eigen beheer uitvoeren van vervangingsinvesteringen in gebouwen kan de afschrijvingskosten verlagen. Stel dat de afschrijvingskosten door deze maatregelen met een derde kunnen worden verlaagd, dan nemen de besparingen met ongeveer f 30.000,- toe.

Bedrijf E realiseert in elk plan positieve besparingen. Het vreemd vermogen dat nodig is voor realisatie van de investeringen in plan 1 en 2 kan met die positieve besparingen worden verminderd, waardoor ook de betaalde rente daalt. Wordt rekening gehouden met lagere gezinsbestedingen uit het bedrijf, lagere afschrijvings- en onderhoudskosten, vervangingsinvesteringen die in eigen beheer worden uitgevoerd én de goede eigen vermogenspositie van het bedrijf dan kan gesteld worden dat onder de huidige omstandigheden de continuïteit van het bedrijf niet in gevaar is en dat deze in de nabije toekomst ook niet in gevaar zal komen. De omstandigheden waar het bedrijf mee te maken krijgt kunnen dit echter veranderen.

In tabel 4.5.2 zijn de besparingen per plan onder de verschillende beleidsomstandigheden weergegeven.

Tabel 4.5.2 *Besparingen per plan bij veranderende omstandigheden (gld).*

	E plan 0	E plan 1	E plan 2
Omstandigheden 1992	398	3440	7908
Beleidstrend scenario	-3872	2240	3281
Vrije markt scenario	-704	2392	2303

Het eerste dat opvalt is dat de besparingen alleen bij plan 0 onder zowel het beleidstrend als het vrije markt scenario negatief zijn. De besparingen zijn echter maar licht negatief. Het tweede dat opvalt is dat met plan 2 onder de huidige omstandigheden en onder het beleidstrend scenario de hoogste besparingen resteren. De besparingen van plan 1 en 2 zijn onder het vrije markt scenario echter gelijk. Plan 2 lijkt dus voor de opvolger de beste verzekering te zijn voor de continuïteit van zijn bedrijf. Het derde en tevens laatste opvallende punt is dat de besparingen in de diverse plannen onder de verschillende omstandigheden maar weinig uiteen lopen. Het verschil tussen het plan met de laagste besparingen, plan 0 onder het beleidstrend scenario, en het plan met de hoogste besparingen is slechts f 11.780. Nadere analyse van de arbeidsopbrengst van de afzonderlijke takken onder het beleidstrend scenario ten opzichte van de huidige omstandigheden leert dat bij alle plannen de arbeidsopbrengst van het melkvee sterk daalt door onder andere de quotumkorting van 7,4 % en een daling van de melkprijs terwijl de arbeidsopbrengst van de zeugenhouderij sterk verbetert door de ingecalculeerde verbetering van de technische resultaten en een sterke daling van de prijs van mengvoeder. De arbeidsopbrengst van de vleesvarkens daalt onder dit scenario slechts in geringe mate. De arbeidsopbrengsten van de plannen onder het vrije markt scenario liggen tussen de arbeidsopbrengsten onder huidige omstandigheden en die onder het beleidstrend scenario in. De posten berekende minus betaalde rente en betaalde belasting/premies volksverzekeringen nivelleren de verschillen in de arbeidsopbrengst van het gezin verder. De verschillen in besparingen van de verschillende plannen onder de verschillende omstandigheden zijn daardoor klein. Bedrijf E is dus een bedrijf waar één van de voordelen van een gemengd bedrijf goed tot uiting komt: als de financiële resultaten van één bedrijfstak verminderen kan dit door de andere takken in voldoende mate worden gecompenseerd.

4.5.3 Toekomst van het bedrijf en de rol van alternatieven

Uit het voorgaande kan geconcludeerd worden dat het bedrijf de bedrijfsopvolger voldoende toekomst kan bieden. De huidige situatie kan eventueel in de toekomst problemen geven maar met uitbreiding van het bedrijf (plan 1 en 2) is de continuïteit van het bedrijf in hoge mate verzekerd.
De berekeningen houden echter geen rekening met de afwikkeling van de bedrijfsovername. Door deze overname zal er vroeg of laat vermogen uit de onderneming wegvloeien. Het eigen vermogen op dit bedrijf is zo hoog dat het mogelijk moet zijn voor de opvolger een overnameprijs te betalen die de ouders een redelijk (aanvullend) pensioen verschaft. Ook is het eigen vermogen van een dermate grote omvang dat het aantrekken van extra vreemd vermogen om dit te compenseren geen probleem zal zijn. Alleen de betaalde rente zal hierdoor toenemen, waardoor mogelijkerwijs verdere investeringen uitgesteld moeten worden. Kortom, de bedrijfsovername hoeft de continuïteit van het bedrijf niet in gevaar te brengen.

De belangstelling van de opvolger ten aanzien van andere activiteiten voor op het bedrijf is gering. De opvolger is van mening dat het bedrijf in zijn huidige omvang alle beschikbare

arbeid en aandacht opvraagt en er dus geen ruimte is om andere activiteiten op het bedrijf te beginnen. Zou er arbeidstechnisch wel ruimte zijn voor aanvullende activiteiten dan zou de ondernemer graag de huidige activiteiten uitbreiden. Andere activiteiten als boomteelt, recreatieve voorzieningen, een parttime baan, zou de opvolger pas in laatste instantie overwegen. Wel wordt in de gaten gehouden of er eventueel op een eenvoudige wijze financiële voordeeltjes te behalen zijn bijvoorbeeld met het onderhoud van landschapselementen.
De opvolger zou als het financieel aantrekkelijk is de melkveetak willen uitbreiden met een ruimere opfok van jongvee bijvoorbeeld opfok van slachtvaarzen, een klein aantal vleesstieren of iets dergelijks. Op het moment is het financieel niet aantrekkelijk dit te doen. Ook de milieuwetgeving beperkt de mogelijke uitbreiding in deze richting.
De opvolger is gezien de huidige situatie dan ook gericht op het verbeteren van de resultaten van de takken op het bedrijf. Vooral in de melkveetak ziet hij hiertoe mogelijkheden. De melkgift per koe kan nog omhoog. Ook de prestaties van de zeugen kunnen verbeterd worden. De resultaten van de vleesvarkenstak op lange termijn zijn onzeker, daar deze tak pas kortgeleden aan het bedrijf is toegevoegd. De eerste resultaten waren bemoedigend. Het machinepark is volgens de opvolger inderdaad ruim bemeten. Hij ervaart dit echter niet als een probleem. Dat dit hoge kosten geeft wordt geaccepteerd. De mogelijkheid om aanzienlijke kostenbesparingen op het machinepark te halen wordt door de opvolger onvoldoende onderkend.

Uit het voorgaande blijkt dat de bedrijfsovername financieel mogelijk is. Zowel de ouders als de opvolger hebben na de bedrijfsovername voldoende inkomen. De opvolger moet met het huidige bedrijf in staat zijn om ook in de toekomst een voldoende inkomen te behalen. De toekomstperspectieven van het bedrijf zijn goed.

4.6 Bedrijf F

4.6.1 Huidige bedrijfssituatie en toekomstplannen

Bedrijf F is een gemengd bedrijf met drie takken. De hoofdtak is de melkveehouderij, daarnaast zijn er zeugen en vleesvarkens. Het bedrijf beschikt over een melkquotum van 283.000 kg dat met 39 koeien wordt volgemolken. Sterke punten van dit bedrijf zijn de hoge gehaltes van vet en eiwit in de melk. De melkkoeien worden op dit bedrijf zelf opgefokt. Het bedrijf beschikt over 21 hectare (zand)grond. Hiervan is 16 hectare in eigendom en wordt 5 hectare gepacht. De grond is slecht verkaveld. 7 hectare grasland ligt rond het bedrijf. De overige 13 hectare is verdeeld over twee kavels, gemiddeld 5 kilometer van het bedrijf. Op 6 hectare daarvan wordt maïs geteeld. Het overige deel wordt gebruikt als grasland. De veestapel wordt gehuisvest in een ligboxenstal met 43 koeplaatsen uit 1984 en een jongveestal uit 1989. Het machinepark bevat onder andere een tractor van 63 pk, een voerdoseerbak, een fronthefmaaimachine en een opraapwagen. Deze laatste twee machines worden gebruikt voor zomerstalvoedering. De loonwerker wordt op dit bedrijf ingeschakeld voor het zodebemesten, het inkuilen van het gras van de verafgelegen kavels en het zaaien en oogsten van de maïs. De varkenstak omvat 15 zeugen en 110 vleesvarkens. Deze zijn ondergebracht in 2 zeer oude stallen. De stallen (die geheel afgeschreven zijn) zijn van een dermate lage kwaliteit dat er bij de zeugen geen goede technische resultaten te realiseren zijn, vooral vanwege de slechte klimaatbeheersing. De stallen zijn meer geschikt voor het houden van vleesvarkens, alhoewel de technische resultaten van deze tak ook nadelen van de slechte klimaatbeheersing (zullen) ondervinden.

De vader is in 1984 een maatschap met zijn opvolger aangegaan. Voor de ouders is de bedrijfsovername zeer belangrijk. Zij zijn bereid hier grote financiële offers voor te doen. Het aangaan van een maatschap wordt gezien als een goede constructie om de opvolger eigen vermogen op te laten bouwen en de ouders de gelegenheid te geven de activiteiten op het bedrijf af te bouwen en een voldoende inkomen te geven na de overname. Ook de fiscale voordelen waren een motief om voor de maatschap te kiezen. De maatschap zal daarom zo lang mogelijk worden voortgezet, alvorens de uiteindelijke bedrijfsovername plaatsvindt.
De opleiding van de opvolger omvat de MAVO en MAS aangevuld met cursussen als MKV, EVTO en Moderne Rundveehouderij. De zoon heeft een vaste partner. Zij staat gematigd positief tegenover de bedrijfsovername. Ze zijn getrouwd op huwelijkse voorwaarden waarbij het vermogen dat door beide is ingebracht op eigen naam is gehouden. Dit heeft voor de continuïteit van het bedrijf als nadeel dat er minder makkelijk vreemd vermogen kan worden aangetrokken maar als voordeel dat bij persoonlijke problemen de continuïteit van het bedrijf beter is gewaarborgd. De twee zussen van de opvolger hebben geen belangstelling voor het bedrijf. Zij maken geen bezwaar tegen de bedrijfsovername door hun broer. Ook de financiële bevoordeling van hun broer zien zij niet als een probleem.

De doelstelling van de opvolger is in eerste instantie het behalen van een voldoende inkomen uit het bedrijf. De opvolger stelt als randvoorwaarde dat het bedrijf niet te zwaar gefinancierd mag zijn. In de toekomst wil de opvolger het bedrijf vooral uitbreiden in de

melkveehouderij door aankoop van melkquotum en eventueel door het aankopen van grond. Door de groei van het bedrijf in de toekomst verwacht hij de continuiteïtsmogelijkheden van het bedrijf te vergroten.
De huisvesting van de varkens is op dit bedrijf een probleem. Vooral de klimaatbeheersing is onder de maat. Op den duur zal er een keuze gemaakt moeten worden tussen de uitbreiding in de melkveehouderij of het doen van de nodige (vervangings)investeringen in de varkenshouderij. De voorkeur van de opvolger ligt bij de melkveehouderij. De opvolger beseft dat de zeugenhouderij bij grote investeringen in de melkveehouderij moeilijk te handhaven is binnen de varkenstak. In zijn geheel overschakelen op vleesvarkens wordt overwogen. De zeugenstal zou dan, na verbouwing, als vleesvarkensstal dienst kunnen doen. Voor de vleesvarkenshouderij zijn de stallen echter ook niet optimaal. Op de lange termijn zullen de stallen, wil de opvolger de varkenstak op het bedrijf behouden, vervangen moeten worden door nieuwbouw.

Op basis van het voorgaande zijn voor dit bedrijf drie bedrijfsplannen opgesteld en doorgerekend te weten:

- Bedrijfsplan 0: De huidige bedrijfssituatie d.w.z. 283.000 kg melkquotum, 21 ha grond, 16 zeugen en 120 vleesvarkens.
- Bedrijfsplan 1: De zeugentak wordt afgestoten, de varkensstallen worden aangepast waardoor de vleesvarkenstak kan worden uitgebreid tot 280 vleesvarkensplaatsen.
- Bedrijfsplan 2: Nadat het bedrijf is omgeschakeld naar (280) vleesvarkens, wordt de melkveehouderijtak vergroot. Er wordt 40.000 kg melkquotum aangekocht op pachtbasis à f 1,- per % vet

4.6.2 Resultaten van de bedrijfsplannen

Het doorrekenen van de bedrijfsplannen leidde onder de omstandigheden van 1992 tot de resultaten zoals die in tabel 4.6.1 zijn vermeld.
Uit de tabel blijkt dat er bij plan 0 onder de huidige situatie sprake is van een positieve arbeidsopbrengst voor het gezin. De arbeidsopbrengst van melkvee is duidelijk positief. De technische resultaten van het melkvee zijn goed. De hoge vet- en eiwitpercentages in de melk zorgen voor hoge melkopbrengsten. Dit gecombineerd met 'normale' voerkosten geeft het bedrijf een relatief hoog saldo. Helaas wordt dit weer deels teniet gedaan door de relatief hoge mechanisatiekosten. De kosten van de opraapwagen en de fronthefmaaimachine zijn hoog. Gezien de omvang van de huiskavel is zomerstalvoedering echter min of meer onvermijdelijk. Doordat 2 kavels ver van het bedrijf liggen zijn de kosten van loonwerk (transport gras, mest en maïs) eveneens hoog. Ook de kosten van de gebouwen zijn door de (geringe) overcapaciteit iets aan de hoge kant. Uiteindelijk resteert een positieve arbeidsopbrengst uit het melkvee. Door het aankopen van 40.000 kg melkquotum wordt de volledige stalcapaciteit benut. De arbeidsopbrengst van het melkvee stijgt sterk door de uitbreiding van het melkquotum.

Tabel 4.6.1 *Bedrijfseconomische resultaten per bedrijfsplan in 1992 (gld).*

	F plan 0	F plan 1	F plan 2
arbeidsopbrengst melkvee	29041	29041	48124
arbeidsopbrengst zeugen	-17597	0	0
arbeidsopbrengst vleesvarkens	-607	-3669	-3759
ARBEIDSOPBRENGST GEZIN	**10837**	**25372**	**44365**
berekende - betaalde rente	74375	68283	63551
GEZINSINKOMEN UIT BEDRIJF	**85212**	**93655**	**107916**
inkomen van buiten bedrijf	0	0	0
TOTAAL GEZINSINKOMEN	**85212**	**93655**	**107916**
betaalde belasting/volksverzekeringen	-20451	-22684	-26256
BESTEEDBAAR INKOMEN	**64761**	**70972**	**81660**
gezinsbestedingen	58900	58900	58900
BESPARINGEN	**5861**	**12071**	**22760**
afschrijvingen	57612	57141	57258
-gebouwen	31512	31041	31158
-machines en werktuigen	26100	26100	26100
nieuwe leningen	0	0	0
aflossingen	0	0	0
jaarlijkse vervangingsinvesteringen	-57612	-57141	-57258
VERANDERING LIQUIDE MIDDELEN	**5861**	**12071**	**22760**

De arbeidsopbrengst van de zeugen is negatief, f -17.600 . Dit komt mede door de slechte huisvesting. Dit leidt onder andere tot een hoog sterftepercentage onder de biggen en een hoog voederverbruik. De biggenopbrengst is daardoor lager en de voerkosten hoger waardoor de arbeidsopbrengst zo laag uitkomt. Er dient wel opgemerkt te worden dat de kosten van de gebouwen bepaald zijn op basis van een stal van goede kwaliteit. De technische resultaten in zo'n stal zullen waarschijnlijk beter zijn dan de huidige technische resultaten. Afstoten van deze tak en het hergebruiken van de betreffende gebouwen voor vleesvarkens (plan 1) heeft een sterke verbetering van de arbeidsopbrengst van het gezin tot gevolg. In de berekeningen is verondersteld dat de vleesvarkens in de gerenoveerde zeugenstal dezelfde technische resultaten realiseren als die in de reeds aanwezige vleesvarkensstal.

De arbeidsopbrengst van de vleesvarkens is net negatief. Ook hier is het voerverbruik en de uitval aan de hoge kant. De opbrengsten van de vleesvarkens zijn goed, waardoor de arbeidsopbrengst iets onder de nullijn uitkomt. Uitbreiding van de vleesvarkenstak zorgt bij deze magere technische resultaten voor een daling van de arbeidsopbrengst van de

vleesvarkens. Wel dient opgemerkt te worden dat bij vervanging van de varkensstallen in de toekomst de technische resultaten van de vleesvarkens verbeterd kunnen worden waardoor de arbeidsopbrengst van de vleesvarkens positief zal worden.
De arbeidsopbrengst van het gezin is onder de omstandigheden van 1992 voor elk plan positief. Vooral het melkvee levert een grote positieve bijdrage aan de arbeidsopbrengst van het gezin.
De post berekende minus betaalde rente is ook op dit bedrijf hoog. Het bedrijf is voor een heel groot deel met eigen vermogen gefinancierd. Het omschakelen van zeugen naar vleesvarkens en de aankoop van melkquotum doet de post berekende minus betaalde rente dalen.
De optelling van de arbeidsopbrengst van het gezin en de berekende minus betaalde rente geeft het gezinsinkomen uit het bedrijf en daarmee het totale gezinsinkomen. Na vermindering van het gezinsinkomen met de belastingen en de premies volksverzekeringen resteren de besparingen. De besparingen en daarmee ook de verandering in liquide middelen zijn voor elk bedrijfsplan positief. De besparingen zijn vooral het resultaat van de arbeidsopbrengst van het melkvee en het hoge eigen vermogen. Plan 0 geeft de laagste en plan 2 de hoogste besparingen. De continuïteit van het bedrijf onder de huidige omstandigheden is niet in gevaar. Alle vervangingsinvesteringen kunnen worden uitgevoerd. De besparingen kunnen worden gebruikt voor het aflossen van het vreemd vermogen of voor verdere uitbreidingsinvesteringen. In werkelijkheid kunnen de besparingen zelfs nog hoger zijn door lagere afschrijvingskosten, veel onderhoud zelf uit te voeren, lagere gezinsbestedingen en door de kosten van bepaalde vervangingsinvesteringen te verminderen door deze in eigen beheer uit te voeren.

Tabel 4.6.2 geeft de besparingen per plan onder de verschillende beleidsomstandigheden weer.

Tabel 4.6.2 *Besparingen per plan bij veranderende omstandigheden (gld).*

	F plan 0	F plan 1	F plan 2
Omstandigheden 1992	5861	12071	22760
Beleidstrend scenario	-11699	5986	16051
Vrije markt scenario	-3733	9972	12807

Uit deze tabel blijkt dat plan 0 onder het beleidstrend en het vrije markt scenario negatieve besparingen oplevert. De arbeidsopbrengst van het melkvee onder deze scenario's daalt sterk. Met name de lagere (wereldmarkt)prijs voor melk is hier debet aan. Ook de arbeidsopbrengst van de vleesvarkens daalt door een relatief sterke toename van de niet-toegerekende kosten als gevolg van maatregelen ter preventie van dierziekten. De stijging van de arbeidsopbrengst van de zeugen kan de daling van de arbeidsopbrengst van de andere takken niet compenseren. De post berekende minus betaalde rente in de 2 scenario's daalt door de in deze scenario's veronderstelde aanpassingen en investeringen in de gebouwen. Uiteindelijk resteren het bedrijf ontsparingen. De continuïteit van het bedrijf zou met de huidige bedrijfsopzet in de toekomst wel eens in gevaar kunnen komen.

In de plannen 1 en 2 daalt de arbeidsopbrengst van het melkvee onder de twee scenario's eveneens. De niet-toegerekende kosten van de vleesvarkens stijgen onder de scenario's. Toch stijgt de arbeidsopbrengst van de vleesvarkens met name doordat de voerkosten in die mate dalen dat de stijging van de niet-toegerekende kosten teniet wordt gedaan. Ook de grotere omvang van de vleesvarkenstak in deze plannen ten opzichte van plan 0 speelt hierbij een rol. De hogere arbeidsopbrengst van de vleesvarkens kan de daling van de arbeidsopbrengst van het melkvee niet compenseren. Ook de post betaalde minus berekende rente daalt. Uiteindelijk dalen de besparingen. Zij blijven voor de plannen 1 en 2 wel positief. Plan 1 en 2 geven betere mogelijkheden om de continuïteit van het bedrijf te handhaven. Plan 2 doet het daarbij het beste.

4.6.3 Toekomst van het bedrijf en de rol van alternatieven

Uit de voorgaande paragraaf is gebleken dat de continuïteit van het bedrijf in de toekomst alleen in plan 0, de huidige bedrijfssituatie, onder het beleidstrend en het vrije markt scenario gevaar loopt. De doelstelling van de opvolger om de continuïteit van het bedrijf te waarborgen door een gestage groei van het bedrijf in de melkveetak en omschakeling van zeugen naar vleesvarkens lijkt daarmee een juiste te zijn. Er is echter met een belangrijke factor nog geen rekening gehouden en dat is de bedrijfsovername. De opvolger heeft via de maatschap de mogelijkheid eigen vermogen op te bouwen. Uiteindelijk zal er bij de definitieve bedrijfsovername vermogen uit het bedrijf afvloeien. Hoeveel uit het bedrijf afvloeit zal sterk afhangen van de wensen van de ouders. Het vermogen dat de opvolger voor de bedrijfsovername nodig heeft zal hij moeten lenen. Door het hoge eigen vermogen en de positieve besparingen die het bedrijf nu heeft kan voldoende vermogen aangetrokken worden om de ouders te voorzien van een redelijk aanvullend pensioen. De betaalde rente zal hierdoor wel omhoog gaan. Het voor de bedrijfsovername benodigde vreemd vermogen kan de groei van het bedrijf vertragen doordat de financiële ruimte met de doelstelling niet te zwaar gefinancierd te zijn, in gevaar kan komen. Investeringen zullen dan uitgesteld moeten worden.

De opvolger is van mening dat de technische resultaten van het bedrijf verbeterd kunnen worden. De melkproduktie van het melkvee kan hoger, zonder veel toe te geven op het vet- en eiwitpercentage in de melk. Ook is zijn verwachting dat het omschakelen van zeugen naar vleesvarkens positief werkt. De stallen zijn meer geschikt voor het houden van vleesvarkens.
De opvolger wil in de toekomst met name verder in de melkveehouderij. Daartoe zal getracht worden regelmatig melkquotum en (eventueel grond) aan te kopen. Het opstarten van aanverwante takken als slachtvaarzen, vleesstieren etcetera in een behoorlijke omvang wordt niet overwogen. De mestwetgeving en de hinderwet laten dit niet toe. Het uitbreiden van de vleesvarkenstak zal gebeuren door het afstoten van de zeugen. Dit kan binnen de huidige mestwetgeving geschieden. Verdere uitbreiding van de vleesvarkenstak door de aankoop van een vleesvarkensbedrijf elders, wordt niet overwogen.
De opvolger heeft enige belangstelling voor de boomteelt. In de streek waar het bedrijf is

gevestigd zijn een paar ondernemers begonnen met de boomteelt. De boomteelt is voor deze ondernemers vaak een neventak. De ontwikkelingen van de boomteelt in dit gebied worden door de opvolger aandachtig in de gaten gehouden. Er wordt overwogen om eventueel een kwart hectare grasland te gaan gebruiken voor een redelijk eenvoudige boomteelt als coniferen. Voor verdere informatie over de boomteelt wordt verwezen naar paragraaf 4.1.3 en bijlage VII.
Een optie die de opvolger vervolgens noemt is het huren (of eventueel kopen) van grond in een akkerbouwgebied in Drenthe. Deze relatief goedkope grond zou dan gebruikt kunnen worden voor de teelt van maïs. Een probleem hierbij is echter de transportafstand. Het bemesten, zaaien oogsten en transport zal door een loonwerker geschieden. De kosten van maïsteelt op deze wijze zijn hoog waardoor deze optie niet zo aantrekkelijke is. Verplaatsen van het bedrijf (naar Drenthe) wordt niet overwogen.

De recreatie in het gebied waar het bedrijf is gevestigd is sterk ontwikkeld. Er is overwogen om enige activiteiten op dit gebied te beginnen. Echter de opvolger vond de verdiensten maar matig in vergelijking met de verwachte arbeidsinspanning, het verlies van privacy en de financiële risico's.
De opvolger heeft de mogelijkheid gehad het bedrijf tegen een fikse vergoeding om te vormen tot een excursie annex studiebedrijf. Daartoe had hij onder andere een kantoor en ontvangstruimte moeten bouwen. Ook zou hij de gegevens van het bedrijf vrij hebben moeten geven. De opvolger heeft nu spijt dat hij toen hierop niet heeft gereageerd. Door een reactie van zijn kant had hij in ieder geval een beter inzicht kunnen krijgen in de opbrengsten en kosten van een dergelijke activiteit.

De laatste punten die hier van belang zijn, is dat het bedrijf in een waterwingebied ligt en dat er binnen het gebied een stichting actief is ter verbetering van de milieukwaliteit. De voordelen die dit kan bieden worden nauwlettend in de gaten gehouden. Voordelen zijn bijvoorbeeld subsidies op grond- en mestonderzoek, op het volgen van cursussen, bijvoorbeeld voor de mineralenboekhouding en een vergoeding voor het opsturen van een kopie van de mestboekhouding. De opvolger realiseert zich dat de financiële voordelen niet dermate omvangrijk zijn dat het een groot deel van het inkomen vormt. De subsidies zijn echter 'mooi meegenomen'.

Het voorgaande geeft aan dat de toekomstperspectieven van het bedrijf goed zijn. Ook de bedrijfsovername hoeft financieel gezien geen groot probleem te zijn. Vervolgens kan gesteld worden dat de ondernemer graag verder wil met de melkvee- en vleesvarkenstak en de uitbreiding daarvan. De ondernemer is ook gericht op het verbeteren van de technische prestaties van het melkvee en de vleesvarkens. Voor andere takken en activiteiten op het bedrijf sluit de ondernemer zich niet af. Het opzetten van een volwaardige extra neventak is echter niet direct noodzakelijk. De ondernemer probeert extra inkomen te behalen door de financiële voordelen die er te halen zijn door de ligging van het bedrijf te benutten. De financiële resultaten van het bedrijf zijn behoorlijk en door een redelijke mate van oplettendheid en openheid van de opvolger moet het voor hem mogelijk zijn om ook in de toekomst het bedrijf voort te zetten.

5 DISCUSSIE

De continuïteit van een bedrijf op de lange termijn is afhankelijk van de financiële haalbaarheid van de bedrijfsovername. Bedrijfsovername is in het algemeen mogelijk als zowel de ouders als de bedrijfsopvolger na de bedrijfsovername een voldoende inkomen kunnen realiseren. De besparingen en de verandering in liquide middelen zijn belangrijke kengetallen om te beoordelen of de bedrijfsovername succesvol kan verlopen. Het bepalen van de financiële haalbaarheid van een bedrijfsovername is geen gemakkelijke zaak. In dit onderzoek is getracht de financiële haalbaarheid van de bedrijfsovername te bepalen op basis van bedrijfseconomische berekeningen. Deze berekeningen hebben hun beperkingen. De belangrijkste punten van aandacht worden hieronder aangegeven.

De bedrijfsgegevens

De bedrijfsgegevens van 1992, die met behulp van een interview en een enquête zijn verzameld, vormen de basis van het onderzoek. De betrouwbaarheid van de berekeningen voor een bedrijf staat of valt met de betrouwbaarheid van de bij de berekening gebruikte bedrijfsgegevens. Onjuiste bedrijfsgegevens kunnen grote afwijkingen in de berekende financiële resultaten van een bedrijf geven. Ook het feit dat hier is uitgegaan van de gegevens van één jaar heeft zijn beperkingen. Er zijn van jaar tot jaar grote schommelingen mogelijk in de resultaten. Opgemerkt dient te worden dat voor de melkveehouderij 1992 een behoorlijk goed jaar was. Ook de resultaten van de zeugen en vleesvarkens waren dat jaar beduidend beter dan een gemiddeld jaar.

De doorgerekende bedrijfsplannen die voor elk bedrijf in samenspraak met de opvolger en/of op basis van het interview zijn opgesteld, zijn niet bepaald op basis van optimaliteit. Dat wil zeggen dat er niet is gekeken of een bepaald bedrijfsplan in die specifieke situatie het bedrijf de beste resultaten geeft. Het kan dus zijn dat een bepaalde hoeveelheid melkquotum die volgens een bedrijfsplan wordt aangekocht niet de voor dat bedrijf optimale hoeveelheid extra melkquotum is. Bij meerdere plannen is een bedrijfsuitbreiding in de dierlijke sector doorgerekend. De realisatie van dergelijke plannen kan in de praktijk moeilijkheden geven. Bijvoorbeeld de hinderwetvergunning is niet toereikend en een ruimere hinderwetvergunning wordt niet afgegeven. Ook de ligging van het bedrijf in verband met natuurontwikkeling en dergelijke kan op de mogelijkheden van bedrijfsuitbreiding grote invloed hebben.

Uit de beschrijving van de onderzoeksbedrijven is gebleken dat de verschillen tussen de bedrijven groot zijn en dat de resultaten van de bedrijven sterk uiteenlopen. Ook de gezinssituatie verschilt per bedrijf nogal. Het modelbedrijf zoals dat door het Consulentschap voor de Landbouw in Overijssel (1992) is opgesteld en geanalyseerd zal in de praktijk vrijwel niet voorkomen. Het modelbedrijf is natuurlijk makkelijker te onderzoeken en te beoordelen daar zo'n bedrijf eenvoudig van opzet is en de omstandigheden op een dergelijke bedrijf bekend zijn. Voor een praktijkbedrijf gaat dit niet op. De situatie op een praktijkbedrijf is voor de onderzoeker een gegeven. Door een praktijkbedrijf te bestuderen kunnen van dát bedrijf de lange termijn perspectieven worden aangegeven. Met een modelbedrijf kunnen slechts

globale uitspraken over een categorie van bedrijven worden gedaan, doch niet over individuele bedrijven. Ook de resultaten van een enkel praktijkbedrijf kunnen door het unieke karakter van agrarische bedrijven niet direct vertaald worden naar andere bedrijven. Resultaten van een enkel praktijkbedrijf kunnen een indicatie zijn voor de resultaten en de toekomstperspectieven van bedrijven die qua bedrijfssituatie dat bedrijf benaderen.

De rekenmethode

Een volgend punt dat enige aandacht vraagt is de rekenmethode. Met name de verschillen tussen de bedrijfseconomisch benadering die in dit onderzoek is gehanteerd en de fiscale benadering zijn van belang. Een paar opvolgers hebben aangegeven dat zij niet op bedrijfseconomische basis rekenen maar op basis van het fiscale bedrijfsrapport. Fiscaal zullen de afschrijvingen en het inkomen anders zijn waardoor ook de belastingen en premies volksverzekeringen anders liggen. Verdere verschillen liggen onder andere op het vlak van betaalde/berekende kosten en voorraadverschillen. Ook een verschil is dat bij de bedrijfseconomisch berekeningen voor de duurzame produktiemiddelen de vervangingswaarde als uitgangspunt wordt genomen. Bij fiscale berekeningen wordt de historische aanschafwaarde als uitgangspunt gebruikt. Daarnaast zitten de opvolgers vaak voor de bedrijfsovername in een maatschap, wat ook de nodige consequenties voor de fiscale boekhouding heeft.

Een punt dat in het verlengde van het voorgaande punt ligt is dat er een aantal belangrijke verschillen tussen de bedrijfseconomische berekeningen en berekeningen 'in de praktijk' zijn. Een in het rapport al eerder aangehaald verschil is de gebruiksduur van de duurzame produktiemiddelen (gebouwen en machines). Door deze produktiemiddelen langer dan de bedrijfseconomische norm te gebruiken kunnen de afschrijvingskosten verminderd worden. Ook gaven de opvolgers aan dat in de praktijk de investeringen in gebouwen gedrukt worden door bij de bouw veel van de benodigde arbeid zelf te leveren. Dit vermindert de te betalen arbeidskosten in de investeringen. De eigen arbeid wordt daarbij niet of slechts zeer laag gewaardeerd. Door de langere gebruiksduur van de gebouwen dan aangenomen in de berekeningen én door de lagere investeringen worden de kosten van investeringen in gebouwen verminderd. Dit heeft een positief effect op de besparingen.

Het doel van het onderzoek was om de perspectieven van de bedrijven te analyseren. In de berekeningen daartoe dienen de kosten van alle produktiemiddelen op basis van de vervangingswaarde te worden berekend. Blijkt uit de berekeningen dat een tak onvoldoende rendabel is dan betekend dit niet dat deze tak direct afgestoten dient te worden. Om dit te beoordelen dient een nieuwe berekening te worden gemaakt waarbij de produktiemiddelen gewaardeerd moeten worden tegen de directe opbrengstwaarde (=verkoopwaarde). De directe opbrengstwaarde van gebouwen en inventaris is in het algemeen zeer laag of zelfs nul zodat de kosten hiervan ook zeer laag of nul zijn. Op korte termijn de produktie voortzetten is in veel gevallen dan toch aantrekkelijk.

De kosten van de gebouwen zijn in dit onderzoek bepaald op basis van de capaciteit van die gebouwen. Daar de onderzoeksbedrijven de capaciteit van de stallen niet in zijn geheel benutten hoeft in feite minder geherinvesteerd te worden bij vervanging van de gebouwen.

Of in de toekomst bij vervanging van de gebouwen de overcapaciteit werkelijk afneemt is onzeker. In theorie zal de ondernemer echter overcapaciteit proberen te vermijden. De kosten van de gebouwen zijn dus in dit onderzoek relatief hoog doordat ook over de overcapaciteit kosten worden berekend.

Bij het doorrekenen van de bedrijfsplannen is ervan uitgegaan dat de arbeid in de toekomst in zijn geheel door de opvolger zal worden geleverd. Ook bij bedrijfsuitbreiding zal dit zo zijn. Er zijn in dit verband geen exacte arbeidsberekeningen gemaakt die aangeven of dit wel mogelijk is. Opvallend in dit verband is dat een aantal bedrijfsopvolgers heeft aangegeven dat zij het huidige aantal arbeidsuren wil handhaven en geen mogelijkheden zien om op het bedrijf efficiënter te werken en zodoende op de benodigde arbeid te besparen. Vervolgens willen zij wel het bedrijf vergroten, wat dus meer arbeidsuren met zich meebrengt. Dit is met elkaar in tegenspraak.
Het laatste punt dat betrekking heeft op de rekenmethode is de post inkomen van buiten het bedrijf. Op enkele bedrijven in het onderzoek wordt nu al inkomen van buiten het bedrijf behaald door óf de opvolger óf door de partner óf door beide. Dit inkomen is bij het berekenen van de besparingen en de verandering in liquide middelen niet meegerekend, daar het de bedoeling was de continuïteitsmogelijkheden van het bedrijf als éénmansbedrijf en als enigste activiteit van de opvolger te bepalen. Alleen als de opvolger een baan buiten het bedrijf in combinatie met het bedrijf als alternatief plan heeft opgegeven, is het inkomen van deze baan in de berekeningen meegenomen. In de praktijk zal het buiten het bedrijf verdiende inkomen gebruikt worden voor (een deel van) het levensonderhoud/de gezinsbestedingen en eventueel als aanvulling op de eigen middelen in het bedrijf. Het buiten het bedrijf verdiende inkomen kan dus (nu al) een belangrijke factor zijn voor de continuïteit van het bedrijf.

Alternatieve takken

Tijdens het onderzoek is gevraagd of de opvolgers denken dat de resultaten van de huidige takken op het bedrijf nog verbeterd kunnen worden. Betere technische resultaten kunnen de arbeidsopbrengst van het gezin verhogen en daarmee ook de besparingen. Een aantal opvolgers beantwoordde deze vraag bevestigend. Zij denken dat de resultaten inderdaad nog verbeterd kunnen worden. Zij verwachten hier echter geen grote financiële voordelen van. Echter op melkveebedrijven met ongeveer 200.000 kg melkquotum betekent een kostprijsverlaging van de melk met 1 cent een inkomensverhoging van f 2.000. Het verschil tussen de hoogste en laagste kostprijs is in de praktijk 35 cent per kg melk (Wahle, 1993).

Bij het verbeteren van de resultaten van het bedrijf wordt vooral gedacht aan het verbeteren van de technische resultaten. Dit betreft het operationeel en tactisch management. Het strategisch management lijkt minder de aandacht van de opvolgers te hebben. Het strategisch management heeft betrekking op het lange termijn beleid op het bedrijf. Met name vragen als, wat wil ik met het bedrijf, welke kant wil ik het bedrijf opsturen en welke takken wil ik op het bedrijf hebben, spelen een rol bij het strategisch management. De beslissingen die op het strategisch managementniveau worden genomen zijn van grote en langdurige invloed op de bedrijfsorganisatie en daarmee op de opbrengsten en kosten van

het bedrijf. Beslissingen op dit terrein moeten dus goed overwogen worden voordat zij worden uitgevoerd (Giesen et al, 1988). Dit inzicht lijkt op deze bedrijven onvoldoende aanwezig te zijn.

Het opzetten van aanvullende takken op het bedrijf moet zorgvuldig overwogen worden. Deze nieuwe activiteiten kunnen invloed hebben op de resultaten van de andere al op het bedrijf aanwezige takken. Kleine extra activiteiten als caravanstalling hoeven in principe geen negatieve effecten op de andere takken te hebben. Grotere nieuwe activiteiten als boomteelt en een part-time baan kunnen dit echter wel hebben. De resultaten van de melkvee- en varkenstakken kunnen hierdoor afnemen. In dit onderzoek is hiermee geen rekening gehouden. Daar de belangstelling van de opvolgers in de eerste plaats ligt bij de huidige bedrijfsopzet, ligt het voor de hand om eerst de resultaten van de huidige bedrijfsactiviteiten te optimaliseren en vervolgens pas andere extra activiteiten te gaan ondernemen. Ook moet er ten aanzien van de resultaten van andere activiteiten geen overschatting worden gemaakt. Bijvoorbeeld de saldi die voor de boomteelt zijn aangegeven, zijn gebaseerd op de resultaten behaald op een gespecialiseerd bedrijf. Door een beginnende boomteler zullen deze saldi niet direct kunnen worden gerealiseerd, daar de ervaring en kennis in deze teelt niet zo groot zullen zijn.

De toekomstperspectieven

In het onderzoek zijn de opgestelde bedrijfsplannen beoordeeld op basis van de te realiseren besparingen en verandering in liquide middelen. Belangrijke beperking van de onderzoeksmethode hierbij is dat een bedrijf niet over een lange periode is doorgerekend. De financiële situatie van een bedrijf is maar op twee tijdstippen bepaald, namelijk in 1992 en in 2005. De ontwikkelingen van een bedrijf in de tussenliggende periode is niet bekeken. In feite wordt aangenomen dat er in die periode geen besparingen worden gerealiseerd en dus dat de eigen vermogenspositie van het bedrijf niet verandert. In werkelijkheid kunnen er weldegelijk besparingen zijn en dus veranderingen in het eigen vermogen van het bedrijf plaatsvinden.

Een ander punt dat ook in de toekomst van groot belang is, is het arbeidsaanbod. In het onderzoek is er vanuit gegaan dat het arbeidsaanbod tot 2005 niet verandert. Het arbeidsaanbod kan in die periode weldegelijk veranderen doordat bijvoorbeeld de opvolger een partner vindt die meewerkt op het bedrijf of een baan buiten het bedrijf heeft. Het kan ook zijn dat een relatie verbroken wordt waardoor het arbeidsaanbod vermindert. Kortom, ook het arbeidsaanbod kan in de toekomst de continuïteit van het bedrijf beïnvloeden.
Om de toekomstige beleidsomstandigheden voor circa 2005 te schetsen, zijn twee scenario's opgesteld. Een scenario is per definitie discutabel. De uitgangspunten in de scenario's zijn in feite aannames. De scenario's zijn samengesteld op basis van in de literatuur gevonden uitgangspunten. Nadere toelichting verdienen de uitgangspunten ten aanzien van de technische resultaten in de veehouderij en de prijsniveaus van de produktiemiddelen en produkten. Voor melkvee is onder andere een stijging van de melkproduktie per koe, een daling van de melkprijs en onder het vrije markt scenario een daling van de vleesprijs verondersteld. Voor zeugen is een hoger aantal grootgebrachte

biggen per zeug per jaar en een structureel gezien gelijkblijvende biggenprijs aangenomen. Voor vleesvarkens is uitgegaan van gelijkblijvende technische resultaten en een gelijkblijvende vleesprijs. Het prijsniveau in de vleesvarkenssector is dus gelijk verondersteld. De werkelijke prijzen (met name die van de biggen) in 1992 en 1993 waren belangrijk lager dan in voorgaande jaren. Het prijsniveau in de varkenssector moet echter over een langere periode worden bezien. De prijzen in de varkenssector zullen in de tijd de kostprijs volgen. Deze kostprijs zal door een daling van de mengvoerprijzen dalen en door een stijging van de energiekosten en de investeringen ten behoeve van het milieu, dierziekte preventie en welzijn stijgen. Aangenomen in dit onderzoek is dat deze twee bewegingen elkaar opheffen, zodat de kostprijs nagenoeg gelijk blijft. Derhalve is de vleesprijs ook gelijk verondersteld. Over de prijsschommelingen in de varkenssector zegt Renkema (1986) 'de continuïteit van (varkens)bedrijven wordt met name bepaald door de mate waarin men in staat is perioden met lage opbrengstprijzen te overleven'. Ook de betaalde rente speelt hierin een rol. Veel betaalde rente door bijvoorbeeld hoge investeringen, kan de continuïteit van het bedrijf in een periode met lage opbrengstprijzen ernstig in gevaar brengen. Zowel kleine als grote bedrijven kunnen dus door hoge rentelasten problemen krijgen met het continueren van het bedrijf (Zachariasse, 1990).

Een volgend punt dat van belang is voor de toekomstperspectieven van een bedrijf is de bedrijfsovername. Op alle onderzoeksbedrijven is sprake van een bedrijfsovernamesituatie. In de berekeningen is met de bedrijfsovername geen rekening gehouden. Belangrijke factoren om de overname te laten slagen (en daarmee het bedrijf te continueren) zijn onder andere het aandeel eigen vermogen in het bedrijf, een goede juridische constructie van de overname, de inkomensperspectieven van de ouders en de opvolger na de overname. Minstens zo belangrijk is echter de sociale situatie van het gezin. Een overname verloopt nu eenmaal makkelijker als vader en zoon goed met elkaar overweg kunnen. Ook de invloed van de partners van vader en zoon en de andere kinderen kunnen van grote invloed zijn op het slagen van de bedrijfsovername. Zo kan een overname van een rendabel bedrijf op deze gronden toch misgaan. Hopelijk is dit probleem bij de bedrijven in het onderzoek niet aan de orde.
Na de bedrijfsovername moet de opvolger voldoende inkomen hebben om de continuïteit van het bedrijf te verzekeren. Zijn de besparingen negatief dan heeft de opvolger naast het verbeteren van het inkomen uit het bedrijf ook de mogelijkheid de gezinsbestedingen te verminderen. Ten aanzien van deze mogelijkheid rijzen de vragen, kan met lagere gezinsbestedingen de continuïteit van het bedrijf wel langdurig verzekerd worden en is een verlaging van de gezinsbestedingen wel sociaal verantwoord?

6 CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

6.1 Conclusies

Middels dit onderzoek is getracht het inzicht in de toekomstmogelijkheden van de kleine gemengde veehouderijbedrijven te verbeteren uitgaande van enkele praktijkbedrijven. De resultaten van het onderzoek dienen dan ook in dit kader te worden bezien.

Uit de resultaten van de bedrijfseconomische berekeningen kan geconcludeerd worden dat de besparingen en de verandering in liquide middelen zeer aanzienlijk kunnen verschillen tussen de bedrijven.

Bedrijf A realiseert onder de huidige omstandigheden ontsparingen en een afname in de liquide middelen. Alleen met een totaal andere bedrijfsopzet, afstoten van de melkveetak en uitbreiden van de varkenstak, kunnen onder de twee scenario's positieve besparingen en een toename in de liquide middelen worden behaald. Dit plan heeft echter grote risico's vanwege de financiering hiervan met vreemd vermogen.

Bedrijf B heeft onder elk bedrijfsplan te maken met ontsparingen en een afname in de liquide middelen. Ook als de afschrijvingen en daarmee de vervangingsinvesteringen worden verminderd blijft er sprake van ontsparingen en een afname in liquide middelen. De continuïteit van het bedrijf en daarmee de overname van het bedrijf is allerminst verzekerd.

Bedrijf C behaalt onder de huidige omstandigheden in elk bedrijfsplan positieve besparingen en verandering in liquide middelen. Ook onder de 2 scenario's is dit het geval. De toekomstperspectieven van het bedrijf lijken dus goed, mede door het inkomen dat al buiten het bedrijf wordt verdiend.

Bedrijf D realiseert in elk plan onder alle omstandigheden ontsparingen en een afname in liquide middelen. Toch zijn er voor dit bedrijf mogelijkheden. Het bedrijf kan er in de toekomst waarschijnlijk grond bij pachten. Daarnaast worden op dit bedrijf minder vervangingsinvesteringen gedaan dan bedrijfseconomisch berekend en er wordt een inkomen van buiten het bedrijf behaald.

Bedrijf E is het grootste bedrijf in het onderzoek. Bedrijf E kan door enige uitbreiding en aanpassing van het bedrijf de continuïteit van het bedrijf handhaven.

Bedrijf F heeft van de onderzochte bedrijven de grootste melkveetak. Deze tak doet het erg goed op dit bedrijf. Afstoten van de zeugentak en uitbreiden van de vleesvarkenstak is positief voor dit bedrijf. Deze aanpassingen geven het bedrijf ook onder de scenario's positieve besparingen en een toename in de liquide middelen.

Uit het voorgaande kan geconcludeerd worden dat met name voor de bedrijven A en B de toekomst onzeker is. Deze bedrijven dienen snel op zoek te gaan naar activiteiten die op eenvoudige wijze kunnen worden uitgevoerd ten einde het nodige extra inkomen te genereren zodat de opvolger een voldoende inkomen verkrijgt en de continuïteit van het bedrijf verbeterd wordt. Dit zijn activiteiten als een baan buiten het bedrijf (zeker aantrekkelijk als er tijdens de maatschap een arbeidsoverschot is), aanbieden van faciliteiten op het gebied van de recreatie of het opzetten van nieuwe takken op het bedrijf zoals de boomteelt. De bereidheid om andere activiteiten dan de huidige te ontwikkelen lijkt echter niet groot. De zorgelijke inkomenspositie van het bedrijf, legt op de opvolger een grote druk om het bedrijf aan te passen en extra inkomen van buiten het bedrijf te behalen. Hierdoor zal langzaam het bewustzijn en de bereidheid toenemen om nieuwe activiteiten te ontwikkelen. Opvallend is dat de bedrijven A en B die beoordeeld op de besparingen en de verandering in liquide middelen de slechtste perspectieven hebben qua omvang de kleinste bedrijven in het onderzoek zijn. De overige vier bedrijven zijn al weer een slag groter. Op twee bedrijven daarvan wordt al een behoorlijk stuk inkomen buiten het bedrijf verdiend. Op bedrijf E, het grootste bedrijf, wordt geen inkomen van buiten het bedrijf behaald. Ook op bedrijf F is dit niet het geval, terwijl dit bedrijf in het onderzoek van gemiddelde omvang is. Een verklaring hiervoor is de grotere omvang en de goede technische resultaten van de melkveetak gevoegd bij de op dit moment hoge melkprijs. Bedrijfsomvang kan dus een belangrijke factor zijn in de mogelijkheden om een voldoende inkomen uit het bedrijf te halen.

Ten aanzien van de scenario's kan geconcludeerd worden dat onder de scenario's de besparingen in het algemeen sterk dalen. Bedrijf E is het enigste onderzoeksbedrijf dat weinig nadelige gevolgen lijkt te ondervinden van verwachte omstandigheden. Bedrijven C en D kunnen het lagere inkomen uit het bedrijf vrij makkelijk compenseren door (meer) inkomen van buiten het bedrijf. Bedrijf F kan door enige groei van het bedrijf de daling in de besparingen niet voorkomen maar de besparingen wel positief houden. De bedrijven A en B krijgen het daarentegen veel moeilijker het bedrijf onder de veranderde omstandigheden voort te zetten. De ontsparingen onder de scenario's nemen wel erg grote vormen aan. De verwachte negatieve ontwikkelingen van de besparingen in de toekomst is dus een reden te meer voor de opvolgers op deze bedrijven om voor aanvullende inkomsten te zorgen.

Een andere vaststelling die op basis van dit onderzoek gedaan kan worden is dat het overnamebedrag dat de opvolger uiteindelijk voor het bedrijf moet betalen niet te hoog kan zijn. De omvang van de besparingen op de bedrijven laat niet toe dat er veel vreemd vermogen wordt aangetrokken. Zijn er ontsparingen op een bedrijf dan zijn er geen middelen om de rente op het extra vreemd vermogen als gevolg van de bedrijfsovername te voldoen. Realiseert een bedrijf in totaal besparingen van f 20.000 dan kan er bij 7,5% rente, geen aflossingen en een marginaal belastingtarief van 33,3% slechts f 400.000 extra vreemd vermogen worden aangetrokken.

De eindconclusie van dit onderzoek is dat er voor gemengde veehouderijbedrijven in Overijssel toekomstperspectieven zijn. Echter het voortbestaan van een individueel gemengd veehouderijbedrijf zal afhangen van factoren als de bedrijfsgrootte, het managementniveau van de veehouder, de eigen vermogenspositie en de bedrijfsovername. Tenslotte hangt een succesvol voortbestaan af van de bereidheid van de veehouder zich aan te passen aan gewijzigde omstandigheden en de sociale(gezins)situatie van de opvolger nu en in de toekomst.

Voor het kleine gemengde bedrijf zal de bedrijfsgrootte een belangrijke factor zijn voor de continuïteit van het bedrijf. Een grens voor de bedrijfsgrootte waarboven een bedrijf wel voldoende continuïteitsperspektieven biedt en waaronder niet, is niet aan te geven. Veel zal ook afhangen van de andere hiervoor genoemde factoren. Wel kan gesteld worden dat de ondernemers met een klein gemengd bedrijf zich in toenemende mate moeten gaan afvragen in welke richting zij het bedrijf willen ontwikkelen. Met andere woorden: Is het verantwoord hoge investeringen in het uitbreiden van de huidige takken op het bedrijf te doen (met alle risico's van dien) om op die manier te pogen een rendabel bedrijf te verkrijgen. Of is het beter om het bedrijf in een andere richting, zoals een deeltijdbedrijf of een bedrijf met een (extra) niet-dierlijke produktietak, te ontwikkelen? Of is het verstandig om het bedrijf te beëindigen en iets anders te gaan ondernemen? Een ondernemer die zich, mede op basis van dit rapport, realiseert in welke positie hij zich met het bedrijf bevindt, en open staat voor aanpassing van het bedrijf en andere activiteiten voor op of naast het bedrijf kan in ieder geval een betere keuze maken in welke richting het bedrijf het beste ontwikkeld kan worden.

6.2 Aanbevelingen

Het OAJK kan het bewust kiezen van ondernemers op kleine gemengde bedrijven stimuleren door:

- Steun aan projecten die als doelstelling hebben het strategisch management onder de aandacht te brengen bij ondernemers en daarmee te verbeteren; deze projecten zijn belangrijk om het inzicht van ondernemers en hun (mogelijke) opvolgers in de eigen situatie te verbeteren.

- Steun aan voorbeeldbedrijven en demo-projecten; deze zijn belangrijk om alternatieve takken bij kleine gemengde bedrijven onder de aandacht te krijgen;

- Steun aan onderzoek dat ook betrekking heeft op de ontwikkeling van de kleine gemengde bedrijven in Overijssel;

- Steun aan projecten die alle factoren die bij de bedrijfsovername spelen, ook de niet financiële, onder de aandacht brengen.

Het OAJK kan ook door het ontwikkelen van eigen activiteiten, bijvoorbeeld thema-avonden of excursies, op deze punten een bijdrage leveren aan het stimuleren van het bewust kiezen door ondernemers op kleine gemengde bedrijven.

LITERATUURLIJST

Antuma, S.J.F., P.B.M. Berentsen, G.W.J. Giesen
"Friese melkveehouderij waarheen?; Een verkenning van de Friese melkveehouderij in 2005: modelberekeningen voor diverse bedrijfsstijlen onder uiteenlopende scenario's"; Bedrijfsstijlen studie 10.1, Landbouwuniversiteit Wageningen Vakgroep ABE, Wageningen, 1993.

Bakker, R.J., A. E. Heil
"De mini-camping als nevenbedrijf voor boeren in Oost- en Midden-Brabant"; afstudeerscriptie Landbouwuniversiteit Wageningen Vakgroep Cultuurtechniek, Wageningen, 1988

Boer, A.J. de, Q.G.W. van den Oord
"Toekomstperspectieven voor kleine gemengde veehouderijbedrijven in Overijssel; Een onderzoek uitgaande van een aantal praktijkbedrijven"; afstudeerscriptie Landbouwuniversiteit Wageningen Vakgroep ABE, Wageningen, 1993.

CBS, Centraal Bureau voor de Statistiek
"Landbouwcijfers 1993"; Den Haag, CBS, 1993.

Consulentschap voor de Landbouw in Overijssel
"De landbouw in Overijssel van jaar tot jaar"; Interne notitie, Zwolle, CLO, 1992.

Consulentschap voor de Landbouw in Overijssel
"Natuurlijke Toekomst; Landbouwontwikkelingsnota voor Overijssel"; Zwolle, LNO, 1992.

DLV, Dienst Landbouwvoorlichting Boomteelt
"Startersbrochure boomteelt"; Boskoop, DLV, 1992.

Giesen, G.W.J. , J.A. Renkema, A.C.M Schimmel
"Inleiding agrarische bedrijfseconomie"; Landbouwuniversiteit Wageningen Vakgroep ABE, Wageningen, 1988.

IKC, Informatie en Kennis Centrum Akker- en Tuinbouw Afdeling Boomteelt
"Kwantitatieve Informatie Boomteelt"; Boskoop, IKC-AT afd. Boomteelt.

IKC, Informatie en Kennis Centrum Akker- en Tuinbouw Afdeling Fruitteelt
"Kwantitatieve Informatie Fruitteelt 1993" ; Wilhelminadorp, IKC-AT afd. Fruitteelt.

IKC, Informatie en Kennis Centrum Veehouderij,
"Hoofdlijnen van beleid en regelgeving; Mest- en Ammoniakmaatregelen"; Project Mest- en Ammoniakmaatregelen, Ede, Ministerie van LNV, 1991.

IKC, Informatie en Kennis Centrum Veehouderij,
"Kwantitatieve informatie veehouderij 1992-1993"; Publicatie nr. 6-92, Ede, IKV-V, 1992.

Klein, E.H.J.M. de, W.H.M. Baltussen, P.S.H Folmer, P.G.C.M. Kraanen en J.J Riensema
"Scharrelvleesvarkens in Nederland; Huidige situatie en mogelijke ontwikkelingen"; Mededeling 443, Den Haag, LEI, 1991.

LEI-DLO,
"Bedrijfsresultaten: Overijssel gemengde bedrijven 1992"; Overzicht nr. 6536 t/m 6540, Den Haag, LEI-DLO, 1993

Renkema, J.A.
"Het veehouderijbedrijf in ontwikkeling"; (art voor KGvL-symposium: Honderd jaar experiment; de stuwende kracht van de landbouwwetenschap) In: Landbouwkundig tijdschrift, jrg 98, Nr 9, Wageningen, 1986.

Steinbusch, M.
"Alternatief of perspectief; Inventarisatie van duurzame alternatieven voor kleine agrarische gezinsbedrijven"; afstudeerscriptie Landbouwuniversiteit Wageningen Vakgroep Ecologische Landbouw, Wageningen, 1993.

Tempel, F.C.A. van den, G.W.J. Giesen
"Agrarische bedrijfseconomie, inleiding"; Culemborg, Educaboek, 1992.

Wahle, P.T.
"Schaaleffecten en management in de Nederlandse melkveehouderij"; afstudeerscriptie Landbouwuniversiteit Wageningen Vakgroep ABE, Wageningen, 1993.

Zachariasse, L.C.
"Trends in de bedrijfsgrootte en gezinsbedrijf in verschillende sectoren van de Nederlandse land- en tuinbouw"; In: Tijdschrift voor Sociaalwetenschappelijk onderzoek van de landbouw jrg 5, Nr 3, Den Haag, 1990.

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Toekomstperspectieven voor kleine gemengde veehouderijbedrijven in Overijssel / Pieter T. Wahle, Gerard W.J. Giesen ; m.m.v. Andries-Jan de Boer, René van den Oord, Maurice Steinbush. - Zwolle : Overijssels Agrarisch Jongeren Kontakt OAJK ; Wageningen : Wetenschapswinkel Landbouwuniversiteit ; Wageningen : Vakgroep Agrarische Bedrijfseconomie. - (Publicatie / Wetenschapswinkel ; nr. 98)
Met lit. opg.
ISBN 90-6754-355-1
Trefw.: veeteelt ; Overijssel ; toekomst.

omslag : Ernst van Cleef
druk : Ernsting
prijs : *f* 15, --